

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ – ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ	
Το επίμονο παρελθόν	11

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΠΤΙΚΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ Ο. ΙΑΤΡΙΔΗΣ	
Οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου: μια επισκόπηση της αγγλόφωνης ιστοριογραφίας	55
I. Η ιστοριογραφία του Ψυχρού Πολέμου και ο ελληνικός Εμφύλιος	57
II. Ιστοριογραφία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου	83
III. Συμπεράσματα	102
ΣΤΡΑΤΟΣ Ν. ΔΟΡΔΑΝΑΣ	
Η γερμανική ιστοριογραφία για την Κατοχή και τον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο (1941-2004)	105
I. Οι στρατιωτικοί και οι πολιτικοί του Γ' Ράιχ γράφουν για την Κατοχή στην Ελλάδα	107
II. Η «μάχη για το ΚΚΕ, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο Πόλεμο»: από την αντικομμουνιστική ρητορεία του Μπορκενάου στην ιστορία των θεραπόντων της Κλειούς	115
III. Επίλογος	132
ΙΑΚΩΒΟΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΤΣΑΝΟΣ	
Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία	135
ΤΑΣΟΣ ΧΑΤΖΗΧΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ	
Η βουλγαρική ιστοριογραφία για τη δεκαετία 1940-1950	149
I. Η σοσιαλιστική περίοδος: Οι λαοί των Βαλκανίων ενωμένοι κατά του φασισμού	151
II. Η μετασοσιαλιστική περίοδος: αλυτρωτικές τάσεις και αναθεώρηση της Αντίστασης	158

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ

ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ

Η τοπική διάσταση στη μελέτη της Κατοχής και του ελληνικού

Εμφυλίου Πολέμου	173
I. Η πρώτη ανάπτυξη	175
II. Η φάση της ανάπτυξης στη δεκαετία του '90	178
III. Η (επαν)εμφάνιση της πολιτικής επιστήμης στο πεδίο του Εμφυλίου	180
IV. Η έκρηξη του τοπικού στις έρευνες για τον Εμφύλιο	185
V. Η «ανακάλυψη» της οπτικής των κοινωνικών υποκειμένων	191
VI. Οι αντιδράσεις στις έρευνες τοπικής διάστασης	192
VII. Επίλογος	196

ΣΤΑΘΗΣ Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ

Συλλογική μνήμη, δημόσια ιστορία και πολιτική ορθότητα:

η δεκαετία του '40 μέσα από τρεις ιστορικές εγκυκλοπαίδειες	199
I. Ιστορικά εγκυκλοπαίδια και δημόσια ιστορία	200
II. Η δεκαετία του '40	212
III. Συμπεράσματα	245

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Η επανέυρεση της πρωτεύουσας: η βιβλιογραφία

των μη εαμικών αθηναϊκών οργανώσεων	255
I. Η μη εαμική αθηναϊκή Αντίσταση και η εξελισσόμενη μελέτη της	261
II. Υποθέσεις και πορίσματα της έρευνας	274
III. Συμπεράσματα	282

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων (1943-1944)

και η αποτύπωσή της: μαρτυρίες, λογοτεχνία και ιστοριογραφία	289
I. Ορολογία	290
II. Το γεγονός	294
III. Δεκαετίες του '40 και του '50	299
IV. Δεκαετία του '60	306
V. Δεκαετία του '70	315
VI. Δεκαετία του '80	325
VII. Δεκαετία του '90	327

VIII. Δεκαετία του 2000	336
IX. Επίλογος	342

ΤΑΣΟΥΛΑ ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ

Γραφές γυναικών για τον ελληνικό Εμφύλιο:

οι συλλογικές μνήμες και η αμνησία	345
I. Οι ατομικές μαρτυρίες και η μεγάλη ιστορία	348
II. Οι γραφές των δεξιών γυναικών	351
III. Οι αριστερές γραφές «έξω»	357
IV. Οι γραφές των αριστερών γυναικών στην Ελλάδα	363
V. Ποιες γράφουν ή δεν γράφουν μαρτυρίες;	378
VI. Επίλογος	381

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΣΕΚΟΥ

Περί βιβλιογραφίας σχετικής με τους πολιτικούς πρόσφυγες

του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου	385
--------------------------------------	-----

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ
ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο «τριάκονταετής πόλεμος»: η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο

και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946-1974)	419
--	-----

ΝΤΑΙΗΒΙΝΤ ΚΛΟΟΥΖ

Πηγές για τον στρατιωτικό αγώνα	495
I. Ορισμός του θέματος	495
II. Μετεμφυλιακή περίοδος	496
III. Η περίοδος της μεταπολίτευσης, 1974-1989	502
IV. 1989-2005	517
V. Η Ιστορία του Μαργαρίτη	527
VI. Περιοχές που απαιτούν περαιτέρω έρευνα	535

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	537
--------------------	-----

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	579
-----------------	-----

Στάθης Ν. Καλύβας

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΡΘΟΤΗΤΑ: Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '40
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΡΕΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

*Είναι μια πολύ ωραία στιγμή της ελληνικής ωριμότητας, γιατί
πρόσωπα που διαχειρίζονται τα κοινά [...] έχουν ορθές αντιλή-
ψεις για την Ιστορία.*

*Από την παρουσίαση της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού,
εφ. Τα Νέα, 18.9.2003*

*Από τη στιγμή που θα μιλήσει η εγκυκλοπαίδεια, θα πρέπει η
μιλιά αυτή να είναι μιλιά της γνώσης, της αλήθειας, της σοφίας.*

*Από την παρουσίαση της Ιστορίας των Ελλήνων,
εφ. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 9.11. 2006*

Ο καταγισμός εκδόσεων για την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου, όπως και οι δημόσιες αντιπαραθέσεις γύρω από τη θεματική αυτή, φανερώνουν πως η δεκαετία του '40 παραμένει στο κέντρο της ιστοριογραφικής επικαιρότητας. Την εκδοτική αυτή έκρηξη επιβεβαιώνει η πρόσφατη δημοσίευση τριών εγκυκλοπαιδικών ιστορικών έργων που παρέχουν πρωτοφανή ίσως κάλυψη σε αυτή τη δεκαετία. Πρόκειται για την *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (εκδόσεις Βιβλιόραμα), για την *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000* (εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα) και για την *Ιστορία των Ελλήνων* (εκδόσεις Δομή). Το βασικό ερώτημα που προκύπτει, πέρα από τα αίτια της εκδοτικής αυτής έκρηξης, είναι αν τελικά η άνθηση αυτή διευρύνει τους ερευνητικούς ορίζοντες και διευκολύνει την ουσιαστικότερη και πληρέστερη κατανόηση της περιόδου. Η απάντηση κάθε άλλο παρά αυτονόητη είναι.

Ι. Ιστορική εγκυκλοπαίδεια και δημόσια ιστορία

Η επαφή των ανθρώπων με την ιστορική έρευνα και το ιστορικό παρελθόν δεν είναι άμεση. Διαμεσολαβείται από τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, τη λογοτεχνία και το ιστορικό μυθιστόρημα, τον κινηματογράφο, την έντυπη και οπτική δημοσιογραφία και την εκλαϊκευμένη ιστορία.¹ Τα μέσα αυτά διαμορφώνουν το πεδίο της «δημόσιας ιστορίας», ενός όρου που αναφέρεται στον σύνθετο τρόπο με τον οποίο το ευρύτερο κοινό έρχεται σε επαφή με την ιστορική γνώση. Το άρθρο αυτό εστιάζει στην εκλαϊκευμένη ιστορία και ειδικότερα στο ιστορικό εγκυκλοπαιδικό έργο (ή «ιστορική εγκυκλοπαίδεια») που φιλοδοξεί να καλύψει μian ευρύτατη θεματική (π.χ. την ιστορία μιας χώρας ανά τους αιώνες) διά μέσου της σύνθεσης δευτερογενούς δημοσιευμένου υλικού από πολυάριθμα επιτελεία «πανεπιστημιακών και ειδικών ερευνητών».² Αποτελεί κατεξοχήν εργαλείο επιστημονικής εκλαϊκευσης, καθώς επιτρέπει τη διάχυση των πορισμάτων της ιστοριογραφικής έρευνας στο ευρύτερο κοινό. Γραμμένα έτσι ώστε να είναι «βατά» και με περιεχόμενο που συνδυάζει το γραπτό κείμενο με πολυάριθμες έγχρωμες εικόνες, χάρτες και άλλα οπτικά βοηθήματα, αυτοπαρουσιάζεται ως εργαλείο καθημερινής χρηστικότητας. Δεν προσφέρει, όμως, μόνο ένα στίγμα πρόσφατων ερευνητικών πορισμάτων, αλλά αντιπροσωπεύει και μια εκδοχή της ιστορικής γνώσης που ενδύεται την αυθεντία της εγκυκλοπαίδειας. Στον βαθμό που κατορθώνει να διεισδύσει στην κοινωνία, αποτελεί βασικό παράγοντα διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης. Η μελέτη τέτοιων έργων αποτελεί, συνεπώς, προνομιακό πεδίο για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο

¹ Εξάφραση αποτελεί το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν όπου παίζουν σημαντικό ρόλο και η οικογενειακή και προσωπική μνήμη· βλ. Paloma Aguilar Fernández, *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

² Η ιστορική εγκυκλοπαίδεια δεν απαιτεί, δηλαδή, την οργάνωση του περιεχομένου σε λήμματα, όπως πιστεύει ο Χρήστος Χατζηιωσήφ· βλ. Όλγα Σελλά, «Έχουμε αποψη, αλλά δεν αυθαιρετούμε», εφ. *Η Καθημερινή*, 24.6.2007.

δομείται η δημόσια ιστορία και επιχειρείται η διαμόρφωση της συλλογικής ιστορικής συνείδησης.

Η ανάλυση που ακολουθεί επικεντρώνει στον τρόπο που καλύπτουν τη δεκαετία του '40 τρία πρόσφατα εγκυκλοπαιδικά έργα. Η δεκάτομη *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (με επιστημονικό επιμελητή τον ιστορικό Χρήστο Χατζηιωσήφ) ξεκίνησε να δημοσιεύεται το 1999, και το 2008 είχε καλύψει την περίοδο ως το 1945. Η *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (με επιστημονικό διευθυντή τον ιστορικό Βασίλη Παναγιωτόπουλο) κυκλοφόρησε το 2003 και αποτελείται από δέκα μεγάλου σχήματος τόμους, που καλύπτουν χοντρικά τους δύο αιώνες ύπαρξης του νεοελληνικού κράτους. Τέλος, η *Ιστορία των Ελλήνων* (με επιστημονικό συντονιστή τον δημοσιογράφο Νίκο Βαρδιάμπαση) κυκλοφόρησε το 2006 και αποτελείται από είκοσι δύο τόμους μικρού σχήματος, που «διατρέχουν την πορεία του ελληνικού έθνους από τους προϊστορικούς χρόνους ως τις μέρες μας».³ Τόσο η *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* όσο και η *Ιστορία των Ελλήνων* εκδόθηκαν από μεγάλα εκδοτικά-δημοσιογραφικά συγκροτήματα (Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη και Ελευθεροτυπία/Δομή, αντίστοιχα) και διατέθηκαν στο αναγνωστικό κοινό με προνομιακούς όρους (είτε δωρεάν με την αγορά της εφημερίδας είτε σε ιδιαίτερα χαμηλή τιμή). Η *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας* μεταφέρθηκε και σε ψηφιακή μορφή με «πρωτότυπη μουσική ανά ιστορική περίοδο», πράγμα που ίσως δικαιολογεί το σλόγκαν που χρησιμοποιήθηκε («Μια υπερπαραγωγή στο σπίτι σας!»).⁴ Χάριν συντομίας, τα έργα αυτά αναφέρονται παρακάτω ως *Ιστορία του Βιβλιοράματος* (ή *Ισ20*), *Ιστορία των Νέων* (ή *ΙΝΕ*) και *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας* (ή *ΙΕ*).

Η δεκαετία του '40 κατέχει κυρίαρχη θέση και στα τρία έργα. Η *Ιστορία του Βιβλιοράματος* περιλαμβάνει δύο τόμους που καλύπτουν

³ «Μαθαίνοντας την Ιστορία μας», εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 4.6.2006.

⁴ Κάθε dvd-rom περιέχει πρωτότυπη μουσική ανά ιστορική περίοδο, υπό την επιμέλεια του Μίμη Πλέσσα, και περιλαμβάνει συνθέσεις των Μίκη Θεοδωράκη, Γιάννη Κωνσταντινίδη, Θεόδωρου Αντωνίου, Ευάγγελου Φάμπα, Χριστόδουλου Χάλαρη, Στέφανου Κορκολή και του ίδιου του Μίμη Πλέσσα· βλ. Χρήστος Ξανθάκης, «Η "Ιστορία των Ελλήνων" στην "Κ.Ε."», εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 19.11.2006.

την περίοδο 1940-1945, ενώ προβλέπεται να κυκλοφορήσουν άλλοι δύο για την περίοδο 1945-1950,⁵ δηλαδή συνολικά τέσσερις από τους δέκα τόμους. Η *Ιστορία των Νέων* αφιερώνει στη δεκαετία του '40 έναν από τους δέκα τόμους της, ενώ η *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας* ενάμιση από τους είκοσι δύο τόμους της. Αν αναλογιστεί κανείς τη συνολική περίοδο που καλύπτει το κάθε έργο, θα διαπιστώσει το τεράστιο ειδικό βάρος της δεκαετίας αυτής: 40% στην *Ιστορία του Βιβλιοράματος*, 25% στην *Ιστορία των Νέων* και 20% στην περίπτωση της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας*.

Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, τα τρία αυτά έργα χαρακτηρίζονται από τέσσερις βασικές ομοιότητες, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη δεκαετία του '40: α) επιδιώκουν την εκλαίκευση της ιστορικής γνώσης· β) αυτοπαρουσιάζονται ως η «τελευταία λέξη» της ιστορικής επιστήμης· γ) χαρακτηρίζονται από σημαντική αλληλοεπικάλυψη συντελεστών, με αποτέλεσμα το ερμηνευτικό τους στίγμα να συγκλίνει· και δ) τόσο η προβολή τους όσο και το περιεχόμενό τους τα καθιστά οιονεί έργα «επίσημης ιστορίας».

Πρώτο, και τα τρία έργα επιδιώκουν την εκλαίκευση της ιστορικής γνώσης. Απευθύνονται σε ένα ευρύ κοινό, βασιζόμενα στην εύληπτη γραφή και στην πλούσια εικονογράφηση.⁶ «Τα κείμενα έχουν γραφεί με τρόπο απλό, περιεκτικό, κατανοητό και επιστημονικό» σημειώνεται για την *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας*,⁷ ενώ ο σύμβουλος της ίδιας έκδοσης χαρακτηρίζει τη μορφή του έργου καινοτόμο: «Αν και πολύτομο (εί-

⁵ Ο αρχικός σχεδιασμός προέβλεπε δύο τόμους για ολόκληρη την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου, που όμως στην πορεία διπλασιάστηκαν· βλ. «Σελίδες για τον “βασανισμένο πλην γόνιμο Μεσοπόλεμο”», εφ. *Τα Νέα*, 7.5.2003.

⁶ *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας*: «Όλοι οι τόμοι διαθέτουν στις σελίδες τους πλούσια εικονογράφηση, αναλυτικούς πίνακες, γκραβούρες, φωτογραφίες, χάρτες, λήψεις από δορυφόρο και αισθητικό σχεδιασμό, ούτως ώστε να είναι προσιτοί σε αναγνώστες, μαθητές και εκπαιδευτικούς, ερευνητές»· Βασίλης Ρούβαλης, «Αφορίζοντας την Ιστορία των κρατούντων», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 24.5.2006. Οι περισσότερες βιβλιοκρισίες της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* τόνισαν την ποιότητα της εικονογράφησης.

⁷ Ο.π.

κοσι τόμοι), το μικρό σχήμα και η πλούσια εικονογράφηση το καθιστούν εξαιρετικά φιλικό στον αναγνώστη και ιδίως στο νεανικό κοινό».⁸ Ο ιστορικός Σπύρος Ασδραχάς επισήμανε για την *Ιστορία των Νέων* «ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα έργο υψηλής εκλαίκευσης».⁹

Οι συντελεστές και των τριών έργων δεν κρύβουν πως επιχειρούν μια κοινωνική παρέμβαση με συγκεκριμένο στόχο: τη διαμόρφωση της συλλογικής ιστορικής συνείδησης – και ιδιαίτερα των νέων. Δίνοντας το γενικό στίγμα της *Ιστορίας των Νέων*, ο διευθυντής της Βασιλίας Παναγιωτόπουλος τόνισε την ανάγκη προσφοράς στο κοινό ενός έργου «δομημένου, συνεχούς, το οποίο θα μπορεί να λειτουργεί και σαν εργαλείο ελέγχου γνώσεων και απόψεων μέσα στη μεγάλη βιβλιοπαγωγή της εποχής μας», ένα έργο, με άλλα λόγια, που «ξαναγράφει την ιστορία».¹⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος, ο τότε διευθυντής της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* Σεραφείμ Φυντανίδης σημείωνε πως η *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας* επιδιώκει να υποκαταστήσει τα ανεπαρκή σχολικά εγχειρίδια και προσθέτει πως «έχουμε σπουδαία ιστορικά βιβλία, που αναφέρονται σε διάφορες εποχές, αλλά μια τέτοια θεώρηση από τους προϊστορικούς χρόνους έως τις ημέρες μας είναι ένα σπάνιο έργο που πρέπει να υποστηριχθεί όχι για λόγους εμπορικότητας, αλλά γιατί, όπως είπε ο εθνικός μας ποιητής, το έθνος πρέπει να θεωρεί εθνικόν ό,τι είναι αληθές».¹¹ Ανάλογοι είναι οι στόχοι της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος*, η οποία, σύμφωνα με τον εκδότη της, προσφέρει ένα «πανόραμα της ελληνικής κοινωνίας του 20ού αιώνα», ενώ «όχι μόνο πληροφορεί αλλά εκπαιδεύει στην ιστορική σκέψη».¹²

⁸ «Μαθαίνοντας την Ιστορία μας», ό.π.

⁹ Μανώλης Πιμπλής, «Ανταπόκριση για μια ιστορική προσφορά», εφ. *Τα Νέα*, 18.9.2003.

¹⁰ Ο.π.

¹¹ «Ο τόπος έχει ανάγκη από τέτοιες πρωτοβουλίες διότι πολλά έχουν συμβεί από συστάσεις του νεοελληνικού κράτους, αλλά δυστυχώς η διδασκαλία της Ιστορίας στα σχολεία δεν είναι άρτια και υπάρχουν τεράστια κενά»· βλ. Βασίλης Ρούβαλης, «Αφορίζοντας», ό.π.

¹² Διαδικτυακός τόπος των εκδόσεων Βιβλιόραμα: <http://www.bibliorama.gr/book.asp?cid=300>.

Δεύτερο, και τα τρία έργα διεκδικούν εύσημα «επιστημονικότητας». Για τους συντελεστές των τριών εγκυκλοπαιδειών, εκλαίκευση δεν σημαίνει επιστημονική έκπτωση. Αντίθετα, θέτουν τον επιστημονικό πήχη ψηλά, υπογραμμίζοντας το γεγονός πως είναι γραμμένα από πολυάριθμα επιτελεία ειδικευμένων ιστορικών,¹³ πράγμα που τους επιτρέπει να τονίσουν πως προσφέρουν ό,τι πιο σύγχρονο έχει να προσφέρει η ελληνική ιστοριογραφία.

Οι συντελεστές των έργων αυτών δεν ισχυρίζονται μόνο πως γράφουν την ελληνική ιστορία· υποστηρίζουν, αντίθετα, πως την αναθεωρούν ή την «ξαναγράφουν». Η *Ιστορία των Νέων* αυτοπαρουσιάζεται ως «ξαναγράψιμο» της εθνικής ιστορίας «μέσα από το πρίσμα των νέων επιστημονικών δεδομένων των τελευταίων τριάντα χρόνων, που έριξαν νέο φως στα γεγονότα».¹⁴ Η *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας* αυτοπεριγράφεται ως εκδοτική πρωτοβουλία «η οποία διαθέτει την σύγχρονης αντίληψης ερευνητική μεθοδολογία και την απαιτούμενη ιστορική σκέψη για αποφυγή υπερτίμησης ή υποτίμησης προσώπων και γεγονότων. Η συντακτική ομάδα διασταύρωσε κι αξιοποίησε στοιχεία από το πιο πρόσφατο αρχειακό υλικό, τις αρχαιολογικές έρευνες, από το corpus των άμεσων και των έμμεσων πηγών».¹⁵ Έτσι, «ενσωματώνει ό,τι πιο νέο έχει προκύψει από τη μελέτη, την αρχαιολογική έρευνα και τις πάσης φύσεως μαρτυρίες».¹⁶ Τέλος, ο επιστημονικός επιμε-

¹³ Η *Ιστορία των Νέων* είναι «ένα συλλογικό και σπονδυλωτό έργο, που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από 135 κορυφαίους επιστήμονες: πρυτάνεις, καθηγητές, ερευνητές, ιστορικούς, οικονομολόγους, κοινωνιολόγους, νομικούς, εθνολόγους και άλλους ειδικούς επιστήμονες, με βασική μέριμνα να είναι κατανοητό στο πλατύ κοινό χωρίς όμως καμιά παραχώρηση στην ποιότητα και την ακρίβεια των πηγών και κανένα εμπόδιο στην ελεύθερη έκφραση των συγγραφέων του, που αξιοποίησαν τα πιο σύγχρονα στοιχεία που έχουν προκύψει από την επιστημονική έρευνα»· «Η εποποιία ενός λαού», εφ. *Τα Νέα*, 15.9.2003. Η *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας* γράφτηκε από 148 «καθηγητές και ειδικούς ερευνητές»· «Μαθαίνοντας την Ιστορία μας», δ.π.

¹⁴ «Η εποποιία ενός λαού», δ.π.

¹⁵ Βασίλης Ρούβαλης, «Αφορίζοντας», δ.π.

¹⁶ «Μια λαμπρή εκδήλωση για την παρουσίαση της νέας προσφοράς της “Κυριακάτικης Ε.”», εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 28.5.2006.

λητής της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* ισχυρίζεται πως το έργο αυτό «απελευθερώνει την ιστορία από τη χρονική αλληλουχία» και «χρησιμοποιεί τη σύγχρονη μεθοδολογία συγγραφής της Ιστορίας».¹⁷ Παρουσιάζοντάς την, ο πανεπιστημιακός Βασίλης Κρεμμυδάς τη χαρακτηρίζει ως την «πρώτη γενική Ιστορία του 20ού αιώνα χωρίς συνωμοτική αντίληψη», αποτέλεσμα «της αγκαλιάς της Ιστορίας προς το καινούργιο, ένα έργο για το οποίο μπορεί κανείς να εμπιστευτεί την επιστημονικότητα και την εγκυρότητα της ανάλυσης όλων των θεμάτων».¹⁸ Οι τόμοι του έργου που αφορούν τη δεκαετία του '40 περιγράφονται ως «έργο-σταθμός, έργο πλούσιο και πλήρες, έργο που διατυπώνει νέες υποθέσεις, έργο με άποψη», που περιλαμβάνεται ανάμεσα στα «ελάχιστα τα έργα που ξεχωρίζουν και συμβάλλουν ουσιαστικά στην κατανόηση αυτής της περιόδου».¹⁹ Και στην περίπτωση αυτή, τονίζεται η φιλοδοξία του «ξαναγραφίσματος».²⁰

Ο συνδυασμός δύο σημαντικών στόχων, όπως είναι η εκλαίκευση και η επιστημονική στόχευση, δεν είναι πάντα εύκολος. Φέρνει στην επιφάνεια κρίσιμα διλήμματα που αφορούν τις σχέσεις περιγραφής και ερμηνείας, αντικειμενικότητας και υποκειμενικότητας, εθνικού αφηγήματος και ιστορικότητας.

Κεντρικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων ιστοριογραφικών τάσεων είναι η απομάκρυνση από την περιγραφική «γεγονοτολογική» ιστορία ή, τουλάχιστον, η αναγνώριση πως περιγραφή και ερμηνεία δεν μπορούν να διαχωριστούν εύκολα, ενδεχομένως και καθόλου. Και οι τρεις εγκυκλοπαιδείες σπεύδουν να υπογραμμίσουν την ερμηνευτική τους διάσταση. Η *Ιστορία των Νέων* δεν περιορίζεται στην περι-

¹⁷ Έφη Φαλίδα, «Οι δύο πρώτοι τόμοι της έκδοσης για την Ελλάδα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ξαναγράφεται», εφ. *Τα Νέα*, 8.10.1999.

¹⁸ Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η πρώτη γενική Ιστορία του 20ού αιώνα χωρίς συνωμοτική αντίληψη. Όταν η Ιστορία τολμά να αγκαλιάσει το καινούργιο», εφ. *Τα Νέα*, 7.5.2003.

¹⁹ Μικέλα Χαρτουλάρη, «Ίδου το μοντέλο για μια νέα μαρξιστική Ιστορία», εφ. *Τα Νέα*, 21.11.2007.

²⁰ Έφη Φαλίδα, «Οι δύο πρώτοι τόμοι», δ.π.

γραφή, αλλά «επικειρεί, για πρώτη φορά τα τελευταία χρόνια, να περιγράψει, ν' αναλύσει και να ερμηνεύσει όσα έχουν συμβεί στον ελληνικό χώρο και ευρύτερα τους τελευταίους δύο αιώνες».²¹ Οι συντελεστές της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας* αναφέρεται πως προσέγγισαν τα θέματά τους μέσα από «μια εκσυγχρονιστική θέαση της ιστοριογραφίας», ενώ το όλο εγχείρημα «δεν διέπεται από τη λογική της περιγραφής, αλλά από τη λογική της ερμηνείας των γεγονότων».²² Με τον ίδιο τρόπο, η *Ιστορία του Βιβλιοράματος* αποποιείται το γεγονотоλογικό στίγμα: «δεν περιγράφει», «αλλά αναλύει και συνθέτει, για να δείξει τις αιτίες και τους μηχανισμούς της αλλαγής».²³ «Μέσα από τη συστηματική έρευνα των πηγών και με τη στιβαρή συνδρομή της θεωρίας, φιλοδοξεί να θέσει εκ νέου τα ζητήματα, να κλονήσει βεβαιότητες και ιδεολογήματα».²⁴ Συνολικά, πρόκειται για ένα «έργο που παράγει θεωρία στην ιστοριογραφία».²⁵ Το πρόβλημα που προκύπτει, βέβαια, είναι το κατά πόσο μια (ενδεχομένως) προκρούστεια ερμηνεία στρεβλώνει την περιγραφή, ένα πρόβλημα που σχετίζεται με το ευρύτερο ζήτημα της αντικειμενικότητας.

Η εγκυκλοπαίδεια ως πνευματικό προϊόν είναι από τη φύση της συνυφασμένη με την αντικειμενικότητα και την ουδετερότητα, στοιχεία που ίσως να μην συνάδουν πάντοτε με την έμφαση στην ερμηνεία, ιδίως στον βαθμό που η αντικειμενικότητα είναι μια αξία την οποία οι σύγχρονες ιστοριογραφικές τάσεις, που υποτίθεται πως εκπροσωπούνται και στα τρία έργα, έχουν θέσει σε αμφισβήτηση. Πώς αντιμετωπίζουν την αντίφαση αυτή οι συντελεστές τους; Ουσιαστικά την αποφεύγουν, καθώς διεκδικούν τόσο την αντικειμενικότητα της

²¹ «Η εποποιία ενός λαού», ό.π.

²² «Μαθαίνοντας την Ιστορία μας», ό.π.

²³ Έφη Φαλίδα, «Οι δύο πρώτοι τόμοι», ό.π. Ο Κρεμμυδάς επαναλαμβάνει: πρόκειται για μια ιστορία που «δεν περιγράφει, παρά αναλύει και συνθέτει». Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η πρώτη γενική Ιστορία», ό.π.

²⁴ Διαδικτυακός τόπος των εκδόσεων Βιβλιόραμα: <http://www.bibliorama.gr/book.asp?cid=260>.

²⁵ «Σελίδες για τον "βασανισμένο πλην γόνιμο Μεσοπόλεμο"», ό.π.

εγκυκλοπαίδειας όσο και την υποκειμενικότητα της ερμηνείας. Σύμφωνα με τον συντονιστή της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας* Νίκο Βαρδιάμπαση, «βασική επιδίωξη ήταν η αντικειμενική ιστοριογραφία, χωρίς ιδεολογικές εμμονές, αγκυλώσεις και παραμορφώσεις».²⁶ Οι Χατζιωσήφ και Παπαστράτης της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* παραπέμπουν το θέμα στην πρωτοκαθεδρία των πηγών.²⁷ Όταν όμως η αντικειμενικότητα και οι πηγές συγκρούονται με την ιδεολογική οπτική, η δεύτερη τείνει να αναιρεί τις πρώτες. Ο Χατζιωσήφ, για παράδειγμα, αν και αναγνωρίζει τους κινδύνους της ηθικολογίας για το παρελθόν και επιθυμεί να κλονήσει τα ιδεολογήματα, επιδιώκει συγχρόνως «να υπερετίσει μια συνολική αντίληψη και ερμηνεία της ιστορίας, υπερβαίνοντας τον κατακερματισμό και τον σχετικισμό»,²⁸ και καταλήγει στον ισχυρισμό πως, στη διάρκεια της δεκαετίας του '40, «οι περισσότεροι έκαναν μια ηθική επιλογή. Δηλαδή οι ιδεολογίες μέτρησαν. Ακόμα και στην πείνα έκαναν μια ηθική επιλογή. Και αυτό είναι που χαρακτηρίζει αυτή την περίοδο»²⁹ – ένας ισχυρισμός που δύσκολα μπορεί να στηριχτεί σε πηγές. Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υπήρξε ο πλέον σαφής:

²⁶ Βασίλης Ρούβαλης, «Αφορίζοντας», ό.π.

²⁷ «Αν με το αντικειμενικό θεωρεί κανείς ότι πρέπει να κρατήσουμε ίσες αποστάσεις από τους εκάστοτε αντιμαχόμενους στο παρελθόν ή από τις απόψεις που διατυπώθηκαν εκ των υστέρων για τις τότε αντίπαλες παρατάξεις, αυτό δεν μας αφορά. Εμείς προσπαθούμε να δείξουμε τις πραγματικές καταστάσεις που δημιουργήθηκαν και γιατί. Με βάση τα τεκμήρια. Και προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε ό,τι συνέβη. Η ερμηνεία φυσικά έχει υποκειμενικότητα, αλλά ο έλεγχός της είναι με βάση τις πηγές. Έχουμε άποψη, αλλά δεν αυθαίρετούμε, κι ο καθένας μπορεί να την ελέγξει». «Πάντα οι πηγές μάς οδηγούν» επικροτεί ο Παπαστράτης. «Μερικές φορές "στενοχωριόμαστε", αλλά τι να γίνει; Εφόσον υπάρχουν οι πηγές μπροστά μας;» Όλγα Σελλά, «Έχουμε άποψη», ό.π.

²⁸ Διαδικτυακός τόπος των εκδόσεων Βιβλιόραμα: <http://www.bibliorama.gr/book.asp?cid=260>.

²⁹ Με αφορμή τους καταναγκασμούς στις επιλογές των ανθρώπων στη διάρκεια της Κατοχής τονίζει πως «μιλάμε για μια εποχή όπου οι αποφάσεις ήταν ζήτημα ζωής και θανάτου. Και είναι πολύ εύκολο, εκ των υστέρων, με μια παραδοσιακή αντίληψη της ιστορίας, να ηθικολογήσει κανείς και να πει ο τάδε ήταν προδότης, ανήθικος, και άλλους αρνητικούς χαρακτηρισμούς. Αυτό που θέλαμε να καταλάβει ο αναγνώστης ήταν ότι οι άνθρωποι είχαν στις πράξεις τους πολύ περιορισμένες επιλογές». Όμως,

«Το έργο τους» ανέφερε για την *Ιστορία του Βιβλιοράματος* «μας δείχνει με πολύ φρέσκο τρόπο τι σημαίνει μια νέα μαρξιστική Ιστορία». ³⁰ Ο Παναγιωτόπουλος της *Ιστορίας των Νέων* είναι εξίσου σαφής, καθώς ξεκαθαρίζει πως «είμαστε προοδευτικοί ιστορικοί» ³¹ και αναγνωρίζει πως, παρότι στο έργο που συντόνισε εμφανίστηκαν «μερικές φορές αποκλίνουσες απόψεις», δεν υπήρξαν θεμελιώδεις διαφορές απόψεων ανάμεσα στους συντελεστές, και επομένως δεν πρόκειται για «πολυσυλλεκτικό» έργο. ³² Προφανώς, οι «μη προοδευτικές» απόψεις έμειναν απέξω.

Το τρίτο δίλημμα αναφέρεται στη σχέση του εθνικού αφηγήματος που δομεί και τις τρεις εγκυκλοπαίδειες (με προεξάρχουσα την *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας*, που καλύπτει πάνω από τρεις χιλιάδες χρόνια ιστορίας) και των σύγχρονων ιστοριογραφικών τάσεων που διεκδικούν οι συντελεστές των τριών έργων, οι οποίες ιστοριοποιούν το αφήγημα αυτό.

Από τη μια, και τα τρία έργα δομούνται ως εθνικά αφηγήματα. Έτσι, η *Ιστορία των Νέων* ισχυρίζεται πως δεν καλύπτει μόνο την ιστορία της Ελλάδας, αλλά την «Ιστορία όλου του Ελληνισμού», ή με άλλα λόγια, την «εποποιία ενός λαού». ³³ Προσθέτει, μάλιστα, πως έρχεται να δώσει «σύγχρονες απαντήσεις» στο «θεμελιώδες ζήτημα» της «ταυτότητας και της μνήμης μας», ³⁴ εφόσον «ένας λαός, ένα έθνος,

καταλήγει πως «στο τέλος, η επιλογή που έκαναν ήταν και μια ηθική επιλογή. Παρά τους καταναγκασμούς, διάλεξαν εκείνο ή το άλλο. [...] Οι περισσότεροι έκαναν μια ηθική επιλογή. Δηλαδή οι ιδεολογίες μέτρησαν. Ακόμα και στην πείνα έκαναν μια ηθική επιλογή. Και αυτό είναι που χαρακτηρίζει αυτή την περίοδο» βλ. Όλγα Σελλά, «Έχουμε άποψη», *ό.π.*

³⁰ Μικέλα Χαρτουλάρη, «Ιδού το μοντέλο», *ό.π.*

³¹ Μανώλης Πιμπλής, «Ανταπόκριση», *ό.π.* Οι επιμελητές της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* Χρήστος Χατζηιωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης περιγράφονται επίσης ως «κορυφαία ονόματα της προοδευτικής ιστοριογραφίας» βλ. Μικέλα Χαρτουλάρη, «Ιδού το μοντέλο», *ό.π.*

³² Μανώλης Πιμπλής, «Μία απροσδόκητη ευκαιρία για την Ιστορία», *εφ. Τα Νέα*, 19.9.2003.

³³ «Η εποποιία ενός λαού», *ό.π.*

³⁴ *Ο.π.*

μια κοινωνία, για να μπορέσει να επιβιώσει και να προχωρήσει, πρέπει να έχει αυτογνωσία». ³⁵ Στην περίπτωση της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας*, η αφηγηματική δομή έχει ως άξονα «το ελληνικό έθνος σε όλους τους χώρους της δραστηριοποίησής του», ³⁶ έτσι ώστε να επιτευχθεί «η αυτογνωσία που διευκολύνει τον αναγνώστη να γνωρίσει το έθνος, τους προγόνους, τον ίδιο τον εαυτό του». ³⁷ Από την άλλη, ο εθνικός άξονας των έργων χαρακτηρίζεται ως «μειονέκτημα» από κάποιους συντελεστές τους. ³⁸

Η προσπάθεια συγκερασμού των δύο αυτών διαστάσεων δεν είναι πάντα εύκολη και γίνεται ακόμα πιο δύσκολη, όταν καλύπτονται φαινόμενα όπως ο Εμφύλιος, που διέσπασαν βίαια την εθνική ενότητα. Η λύση που προκρίνεται για την περίπτωση της δεκαετίας του '40 είναι ένα αφήγημα που μπορεί να χαρακτηριστεί ως «εθνικο-λαϊκό». Έτσι, για τον Βαρδιάμπαση της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας*, η ιστορική αλήθεια ταυτίζεται με την «ιστορία των πτηνμένων», ³⁹ ενώ το έργο προβάλλεται ως πράξη «εθνικής αντίστασης απέναντι στην παγκοσμιοποίηση» ⁴⁰ και την ιστορία «των κρατούντων, των ισχυρών, εκείνων που νομίζουν ότι δημιουργήσαν Ιστορία». ⁴¹ Η Εθνική Αντίσταση, μά-

³⁵ «Η Ιστορία ξαναγράφεται», *εφ. Τα Νέα*, 17.9.2003.

³⁶ «Μαθαίνοντας την Ιστορία μας», *ό.π.*

³⁷ Βασίλης Ρούβαλης, «Αφορίζοντας», *ό.π.*

³⁸ Όπως λέει ο Παναγιωτόπουλος: «Ας είμαστε όμως ειλικρινείς. Όλες οι εθνικές ιστοριογραφίες είναι δεσμευμένες από ένα "ρομαντικό" ιδεότυπο και, ανεξαρτήτως του αν αναφέρονται στο έθνος, στον λαό ή στην κοινωνία, υπόκεινται στην παραδοχή του δρώντος συλλογικού υποκειμένου, με ό,τι αυτό συνεπάγεται... Εθνοκεντρική, λοιπόν, είναι και η δική μας ιστοριογραφική προσπάθεια». Ως «προοδευτικοί ιστορικοί» καταλήγει όμως «δεν υποχωρούμε στην αυστηρότητα της εργασίας μας. Αλλά αποδεχόμαστε ότι κάθε ιστοριογραφία είναι εθνικό αφήγημα. Το μειονέκτημα αυτό διορθώνεται από την ποιότητα, την αυστηρότητα και την κριτική στάση των ιδίων των συγγραφέων αλλά και των αναγνωστών» βλ. Μανώλης Πιμπλής, «Ανταπόκριση», *ό.π.*

³⁹ Βασίλης Ρούβαλης, «Αφορίζοντας», *ό.π.*

⁴⁰ «Μαθαίνοντας την Ιστορία μας», *ό.π.*

⁴¹ Χαιρετίζοντας την έκδοση του έργου, ο Μανώλης Γλέζος, «απευθύνθηκε στους συνδαιτυμόνες συγκινημένος για την επιστημονική πρωτοβουλία της "Δομής" κι ανρωτώμενος για την έλλειψη αντίστοιχης συμβολής από τα ανώτατα πνευματικά κι εκ-

λιστα, γενικεύεται σε «εθνική αντίσταση απέναντι στην παγκοσμιοποίηση».⁴² Με λίγα λόγια, τα δύσκολα διλήμματα που θέτουν οι σύγχρονες ιστοριογραφικές τάσεις παρακάμπτονται στο όνομα ενός νεφελώδους «προοδευτισμού», μια κίνηση που, βέβαια, έχει ένα πολύ σαφές επιστημονικό κόστος.

Τρίτο, η δεκαετία του '40 αναλύεται και στα τρία έργα από ένα αλληλοεπικαλυπτόμενο δίκτυο ιστορικών. Η ταύτιση ιδίως της *Ιστορίας των Νέων* με αυτήν της *Ελευθεροτυπίας* είναι εντυπωσιακή, καθώς αρκετοί συντελεστές έχουν διπλή συμμετοχή, ενώ συντονιστικό ρόλο και στα δύο έργα είχε ο ίδιος ιστορικός (ο Γ. Μαργαρίτης). Αξίζει να σημειωθεί πως δεν πρόκειται για απλό συντονισμό, αλλά κυριολεκτικά για πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς ο συγκεκριμένος ιστορικός έγραψε τέσσερα από τα είκοσι πέντε κεφάλαια της *Ιστορίας των Νέων* και έξι από τα δεκαπέντε κεφάλαια της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας* – σε αρκετές, μάλιστα, περιπτώσεις πρόκειται για τα ίδια κεφάλαια με ελαφρές παραλλαγές. Στην πρώτη, η συγγραφική του δραστηριότητα αντιστοιχεί στο 32% του έργου και περιλαμβάνει τα τρία μεγαλύτερα σε μέγεθος κεφάλαια, ενώ στη δεύτερη καλύπτει σχεδόν το 50% του έργου, μια πληθωρική παρουσία που δύσκολα συνάδει με τη συλλογική διάσταση ενός εγκυκλοπαιδικού έργου. Είναι σαφές πως η ιστορία της δεκαετίας του '40 που προκύπτει από τις δύο αυτές εγκυκλοπαιδείες αποτυπώνει σε σημαντικό βαθμό τη γραφίδα και το πνεύμα του Γ. Μαργαρίτη.

Η αλληλοεπικάλυψη των συντελεστών οδηγεί αναπόφευκτα και στη σύγκλιση, αν όχι στην ταύτιση του περιεχομένου των τριών έργων – τόσο σε σχέση με τη δομή της αφήγησης όσο και με τις προκρινόμε-

παιδευτικά ιδρύματα της χώρας» είπε: «Υπάρχει Ιστορία και ιστοριογραφία. Η μεν υπάρχει εξ αντικειμένου. Η δε είναι υποκειμενική. Οι ιστοριογράφοι προσπαθούν να αποδώσουν τα της Ιστορίας. Από αυτή την πλευρά έχει ιδιαίτερη σημασία ο τίτλος "Ιστορία των Ελλήνων", που σημαίνει ότι αφορίζει την Ιστορία των κρατούντων, των ισχυρών, εκείνων που νομίζουν ότι δημιούργησαν Ιστορία. Είναι μια υπέρβαση που για πρώτη φορά συναντάμε στον τόπο μας» βλ. Βασίλης Ρούβαλης, «Αφορίζοντας», *ό.π.*

⁴² «Μαθαίνοντας την Ιστορία μας», *ό.π.*

νες ερμηνείες. Η απουσία, δηλαδή, σημαντικών εσωτερικών διαφοροποιήσεων στο κάθε έργο (η αναγνωρισμένη έλλειψη «πολυσυλλεκτικότητας») έρχεται να συναντήσει μιαν αντίστοιχη απουσία σημαντικών διαφοροποιήσεων ανάμεσα στα τρία έργα. Πρόκειται, δηλαδή, για μια μονοφωνική ιστορία, προφανώς στο όνομα της «συνολικής αντίληψης και ερμηνείας της ιστορίας» και του αγώνα εναντίον του «σχετικισμού», του «κατακερματισμού» και της «αποϊδεολογικοποίησης».⁴³ Η αλληλοεπικάλυψη, πάντως, παράγει σωρεία «αλληλοσυγχρητηρίων» για την «επιτυχία» της κάθε εγκυκλοπαιδείας με τον «υπερθετικό» σε όλα τα στόματα και τις γραφίδες,⁴⁴ ενώ το κάθε έργο παρουσιάζεται ως «νέο» χωρίς να επιχειρείται κάποια, έστω και τυπική, σύγκριση με τα προηγούμενα έργα που είχαν παρουσιαστεί ως εξίσου ρηξικέλευθα.

Τέλος, τα τρία αυτά έργα συνιστούν ένα είδος επίσημης ιστορίας. Δεν έχουμε απλά να κάνουμε με συνηθισμένα εκδοτικά εγχειρήματα. Τα έργα αυτά προβάλλονται σε μεγάλες καμπάνιες διαφήμισης και δημοσίων σχέσεων, και υποστηρίζονται δημόσια από τις πολιτικές και πνευματικές ελίτ της χώρας. Οι *Ιστορίες*, ιδίως, των *Νέων* και της *Ελευθεροτυπίας* επιδοκιμάστηκαν δημόσια σε μεγάλες τελετές, στις οποίες συμμετείχε μαζί ο πνευματικός και πολιτικός κόσμος της χώρας, ενώ προβλήθηκαν με ιδιαίτερο ζήλο από τον Τύπο.⁴⁵ Αποτελούν συνεπώς

⁴³ Βλ. διαδικτυακό τόπο των εκδόσεων Βιβλιόραμα: <http://www.bibliorama.gr/book.asp?cid=300>. Για μια πρώιμη εκδοχή του εγχειρήματος αυτού βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο ελληνικός Εμφύλιος και η ιστορία του. Το "επετειακό" 1999», *περ. Αρχαιοτάξιο*, τχ. 2, Ιούνιος 2000, σ. 141-143.

⁴⁴ «Έργο-σταθμός, έργο πλούσιο και πλήρες, έργο που διατυπώνει νέες υποθέσεις, έργο με άποψη. Ο υπερθετικός ήταν σε όλα τα στόματα χθες, για τη συλλογική "Ιστορία της Κατοχής και της Αντίστασης" των Εκδόσεων Βιβλιόραμα, που απαντά στην αναθεωρητική σχολή» βλ. Μικέλα Χαρτουλάρη, «Ιδού το μοντέλο», *ό.π.*

⁴⁵ Η παρουσίαση της *Ιστορίας των Νέων* έγινε το 2003 από τον διευθυντή της εφημερίδας Παντελή Καψή και τους ιστορικούς Βασίλη Παναγιωτόπουλο, Σπύρο Ασδραχά και Βασίλη Κρεμμυδά, σε μια μεγάλη τελετή στην αίθουσα «Δημήτρης Μπτρόπουλος» του Μεγάρου Μουσικής Αθηνών που τίμησαν με την παρουσία τους ο υπουργός

ένα είδος *επίσημης* και συνακόλουθα *πολιτικά ορθής* ιστορίας, η οποία διεκδικεί δάφνες αποκλειστικότητας ως η μόνη βάσιμη και αξιόπιστη, τόσο ως προς την ιστορική της εγκυρότητα όσο και ως προς το περιεχόμενό της, που επιδιώκει να ενισχύσει ή και να θωρακίσει καθιερωμένες απόψεις. Ίσως τη στιγμή που ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, στην παρουσίαση της *Ιστορίας των Νέων*, αναφερόταν σε μια «πολύ ωραία στιγμή της ελληνικής ωριμότητας», καθώς «πρόσωπα που διαχειρίζονται τα κοινά όπως ο διευθυντής των *Νέων* και ένας εν ενεργεία υπουργός έχουν ορθές αντιλήψεις για την Ιστορία»,⁴⁶ να έφερνε ενδόμυχα στη σκέψη του τη γνωστή ρήση του Ζακ Λε Γκοφ (Jacques Le Goff): «Μια από τις ύψιστες φροντίδες των τάξεων, των ομάδων και των ατόμων που κυριάρχησαν και κυριαρχούν στις ιστορικές κοινωνίες είναι να γίνουν κύριοι της μνήμης και της λήθης».⁴⁷

II. Η δεκαετία του '40

Και στις τρεις εγκυκλοπαίδειες η δεκαετία του '40 διακρίνεται σε δύο βασικές υποπεριόδους. Η πρώτη ξεκινάει με τον ελληνοϊταλικό πό-

Πολιτισμού, ο πρόεδρος της Βουλής, μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου και πλήθος πολιτικών και πνευματικών ανθρώπων. Ο τότε υπουργός Πολιτισμού Βαγγέλης Βενιζέλος τόνισε πως «εθνικό είναι το αληθές. Η πρωτοβουλία των *Νέων* έχει λοιπόν μεγάλη πολιτική σημασία, η έκδοση του συγκεκριμένου έργου αποτελεί μια εύστοχη, ορθολογική και αποτελεσματική επιλογή»· βλ. Μανώλης Πιμπλής, «Ανταπόκριση», *ό.π.* Η παρουσίαση της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας* έγινε σε επίσης μεγάλη εκδήλωση στην αίθουσα «Νίκος Σκαλκώτας» του Μεγάρου Μουσικής παρουσία υπουργών, βουλευτών, ακαδημαϊκών, δημοσιογράφων, πανεπιστημιακών, ανθρώπων της τέχνης και των γραμμάτων, εκπροσώπων της εκκλησίας, αλλά και απλών Ελλήνων πολιτών «που θέλουν να μάθουν την ιστορία της φυλής μας»· βλ. «Μια λαμπρή εκδήλωση για την παρουσίαση της νέας προσφοράς της "Κυριακάτικης Ε.", *ό.π.* Οι πολλαπλές παρουσιάσεις της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* έγιναν σε πιο ακαδημαϊκό περιβάλλον, αλλά με μεγάλη προβολή· βλ. «Σελίδες για τον "βασανισμένο πλην γόνιμο Μεσοπόλεμο"», *ό.π.*, και Μικέλα Χαρτουλάρη, «Ιδού το μοντέλο», *ό.π.*

⁴⁶ Μανώλης Πιμπλής, «Ανταπόκριση», *ό.π.*

⁴⁷ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 90.

λεμο και έχει ως κεντρικό άξονα την Κατοχή και την Αντίσταση, ενώ η δεύτερη ξεκινά μετά τη συνθήκη της Βάρκιζας, τον Φεβρουάριο του 1945, και δομείται γύρω από τον Εμφύλιο Πόλεμο, 1947-1949. Η διάκριση αυτή είναι ιδιαίτερα σαφής στην περίπτωση της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας*, όπου οι δύο περίοδοι καταλαμβάνουν διαφορετικούς τόμους, με ιδιαίτερη έμφαση στην πρώτη περίοδο (που καλύπτεται σε 704 σελίδες έναντι 200 σελίδων της δεύτερης). Στην περίπτωση της *Ιστορίας των Νέων*, η δεκαετία διαχωρίζεται σε τέσσερις υποενότητες. Η πρώτη καλύπτει τον Πόλεμο και την Κατοχή και καταλαμβάνει το 25% περίπου των σελίδων που αφορούν την πολιτική ιστορία της περιόδου,⁴⁸ ενώ η δεύτερη, με τίτλο «Η Αντίσταση», καλύπτει το 42% του έργου. Η περίοδος της Απελευθέρωσης καλύπτει το 11% των σελίδων, ενώ ο Εμφύλιος το 22% περίπου.

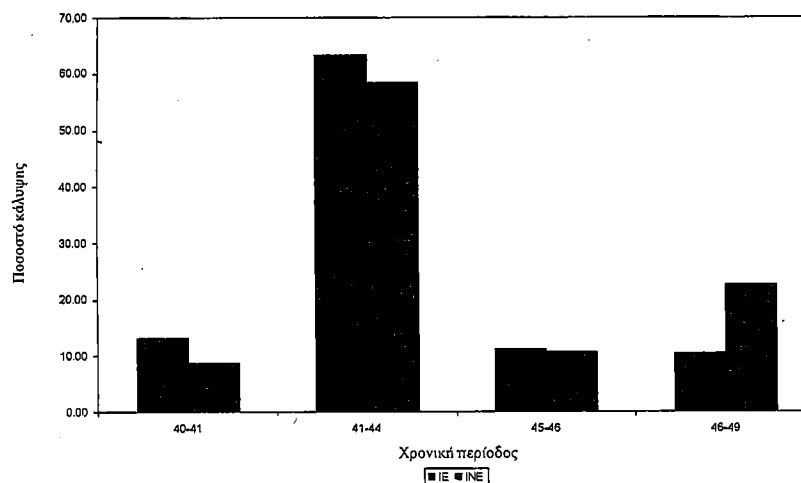
Συγκρίνοντας τον αριθμό των σελίδων που διατίθεται από τις δύο εγκυκλοπαίδειες στις τέσσερις βασικές χρονολογικές ενότητες της δεκαετίας (1940-1941, 1941-1944, 1945-1946 και 1946-1947), διαπιστώνουμε, αφενός, μια εντυπωσιακή ομοιότητα ως προς τις επιλογές των επιμελητών των δύο έργων και, αφετέρου, την ίδια έμφαση στην περίοδο της Κατοχής σε σχέση με τις άλλες περιόδους (Πίνακας 1).⁴⁹

Προκύπτει ένα προφανές συμπέρασμα: η περίοδος 1941-1944 δεσπόζει με τρόπο αδιαμφισβήτητο στην ιστοριογραφία της περιόδου. Καταλαμβάνει το 58,52% της *Ιστορίας των Νέων*, ενώ τρία χρόνια αργότερα θα καλύψει ένα συντριπτικό 63,47% στην *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας*. Και στα δύο αυτά έργα, λοιπόν, η δεκαετία του '40 ταυτίζεται όχι

⁴⁸ Δεν εντάσσεται στον υπολογισμό η ενότητα «Όψεις της κοινωνικής ζωής» που καλύπτει κυρίως τις τέχνες.

⁴⁹ Αντίστοιχη σύγκριση δεν είναι εφικτή προς το παρόν για την *Ιστορία του Βιβλιοράματος*, καθώς δεν έχουν δημοσιευτεί ακόμα οι τόμοι για την μετά το 1945 περίοδο. Και στην περίπτωση αυτή, όμως, διακρίνεται με σαφήνεια η αύξηση του ειδικού βάρους του πρώτου μισού της δεκαετίας του '40, καθώς κυκλοφόρησαν δύο τόμοι για την περίοδο '40-'45, ενώ αρχικά προβλεπόταν μόνο ένας· βλ. «Σελίδες για τον "βασανισμένο πλην γόνιμο Μεσοπόλεμο"», *ό.π.*

Πίνακας 1: Κάλυψη χρονικών περιόδων, ΙΕ & ΙΝΕ

τόσο με τον Εμφύλιο, όπως θα περίμενε ενδεχομένως κανείς, ούτε με τον πόλεμο της Αλβανίας, αλλά με το δίπολο Κατοχή-Αντίσταση. Συγκρίνοντας μάλιστα την κάλυψη της Κατοχής αυτής καθ' εαυτήν με εκείνη της Αντίστασης, διαπιστώνουμε πως στη δεύτερη αντιστοιχεί το μερίδιο του λέοντος. Στην περίπτωση της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας* μόνο το κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Εθνική Αντίσταση» καλύπτει 137 σελίδες και είναι σχεδόν διπλάσιο από την ενότητα του Εμφυλίου και κατά σαράντα σελίδες μεγαλύτερο από αυτό της ελληνοϊταλικής και ελληνογερμανικής σύρραξης. Κάτι αντίστοιχο ισχύει και με την *Ιστορία των Νέων*: το κεφάλαιο για την Αντίσταση ξεπερνάει κατά πολύ τα κεφάλαια για τον Εμφύλιο και τον πόλεμο του '40-'41, και είναι με απόσταση το μεγαλύτερο του τόμου.

Στα έργα αυτά, λοιπόν, η δεκαετία του '40 ταυτίζεται ουσιαστικά με την «Εθνική Αντίσταση». Αυτή την πρωτοκαθεδρία ίσως να θέλει να επισημάνει ο Άγγελος Ελεφάντης, όταν χαρακτηρίζει την Εθνική

Αντίσταση «ολοπαγές γεγονός».⁵⁰ Η έμφαση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν αναλογιστεί κανείς την ταύτιση που προωθούν και τα τρία έργα ανάμεσα στην «Εθνική Αντίσταση» και το «ΕΑΜ». Με δεδομένο το ειδικό βάρος της δεκαετίας του '40, εύκολα μπορεί να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα πως προσδίδεται τεράστια ακτινολογία στο εαμικό φαινόμενο, που συναγωνίζεται, όταν δεν ξεπερνάει, το ειδικό βάρος της Ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται για μια πραγματικά εντυπωσιακή μετακίνηση του κέντρου βάρους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, που ανταποκρίνεται πλήρως στις επιταγές της «εθνικο-λαϊκής» μυθοποιητικής σύνθεσης, η οποία ουσιαστικά ταυτίζει την Αριστερά με το έθνος.⁵¹

Περνώντας στο περιεχόμενο των τριών έργων και κρίνοντάς το με βάση τον γενικό τόνο του, διαπιστώνει κανείς δύο σημαντικά προβλήματα. Το πρώτο αφορά την ελλιπή πραγματολογική τεκμηρίωση, με κύρια συνέπεια σοβαρές ερμηνευτικές αδυναμίες και έμφαση στις απλουστεύσεις, στις σχηματικές περιγραφές και στα κλισέ. Το δεύτερο σχετίζεται με την εμφανή αδυναμία αποστασιοποίησης και αποφόρτισης από το αντικείμενο της έρευνας, με βασικό αποτέλεσμα την έντονη ιδεολογικοποίηση και μονομέρεια της ανάλυσης.

⁵⁰ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», ΙΝΕ, τόμ. 8, σ. 79.

⁵¹ Όπως επισημαίνει ο Νίκος Μαραντζίδης, «σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, για τη δημόσια μνήμη και ιστορία της Αριστεράς, η ανάδειξη της πολιτικής σημασίας της ένοπλης Αντίστασης υπήρξε κρίσιμο έργο. Το γιατί είναι εύκολο να γίνει κατανοητό: επιτυγχανόταν έτσι, μεταξύ άλλων, η σύνδεση ανάμεσα στο εθνικό καθήκον και τη διεθνιστική λειτουργία. Η Αριστερά αποποιούνταν την κατηγορία της ξενοκίνητης ανατρεπτικής δύναμης και εντασσόταν έτσι στην πρωτοπορία των εθνικών δυνάμεων. Αν για τους σοσιαλιστές του 19ου αι. αυτό έμοιαζε αδύνατον, για αυτούς του 20ού θεωρήθηκε κατορθωτό. Η ιστορία όπως πάντα είναι γεμάτη εκπλήξεις»· βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Συλλογική μνήμη και δημόσια ιστορία του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου. Η Ελλάδα μέσα από το ευρωπαϊκό πρίσμα» (υπό δημοσίευση στο περ. *Νεοελληνικά Ιστορικά*, τχ. 2, 2009).

Ελλιπής πραγματολογική τεκμηρίωση

Και στα τρία έργα συναντά κανείς δεκάδες επιλεκτικούς και ατεκμηρίωτους ισχυρισμούς. Αρκετές φορές πρόκειται για ισχυρισμούς περιορισμένης εμβέλειας, που όμως δεν είναι δίκως ευρύτερη σημασία. Αναφέρεται π.χ. πως οι «καπετάνιοι» του ΕΛΑΣ είχαν εξοικειωθεί με τον «ορεινό» πόλεμο, στον οποίο θίπευσαν στα βουνά της Αλβανίας κατά την περίοδο 1940-1941.⁵² Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας, είμαστε όμως σε θέση να γνωρίζουμε αν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα; Η έρευνα που θα μας επέτρεπε να δώσουμε μια απάντηση δεν έχει δυστυχώς πραγματοποιηθεί ακόμα. Συναντάμε επίσης τον ισχυρισμό πως η εξάπλωση μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων το καλοκαίρι του 1943 ήταν αποτέλεσμα της εκκένωσης ολόκληρων περιοχών από τους Ιταλούς,⁵³ ισχυρισμός που δύσκολα ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αναφέρεται ακόμα πως οι γυναίκες που δημιουργήσαν σχέσεις με Ιταλούς στρατιώτες το έκαναν «σε μια προσπάθεια να υπερβούν την ανασφάλεια, την πείνα και την εξαθλίωση».⁵⁴ Η βασική πηγή για τον ισχυρισμό αυτό δεν μπορεί να είναι παρά μαρτυρίες, οι οποίες όμως περιλαμβάνουν και αρκετές περιπτώσεις όπου οι σχέσεις αυτές δεν είχαν καιροσκοπικό αλλά ερωτικό υπόβαθρο.⁵⁵ Πρόκειται για ένα από τα πολυάριθμα παραδείγματα όπου προκρίνονται συγκεκριμένες ερμηνείες σε βάρος άλλων χωρίς καμία απολύτως τεκμηρίωση.

Σε πολλές περιπτώσεις, η έλλειψη ακόμα και στοιχειώδους τεκμηρίωσης αφορά μείζονα ζητήματα. Ο υποτιθέμενος ταξικός χαρακτήρας της ένοπλης συνεργασίας με τους Γερμανούς στην Πελοπόννησο τεκ-

⁵² Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», *ό.π.*, σ. 88. Θα είχε πράγματι ενδιαφέρον μια μελέτη για το πόσοι καπετάνιοι του ΕΛΑΣ θίπευαν στα βουνά της Αλβανίας.

⁵³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Εθνική Αντίσταση», *ΙΕ*, τόμ. 16, σ. 456.

⁵⁴ Δήμητρα Σαρίου, «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο. Πολιτικοί αγώνες και ισότητα», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 179.

⁵⁵ Βλ. π.χ. Φράνκο Ρομάνο, *Μια απέραντη αγάπη. Ο τελευταίος πόλεμος στην Ελλάδα 1941-1944*, Άντα, Ναύπλιο 2004.

μπριώνεται σε σχετικό κεφάλαιο με δύο όλα κι όλα παραθέματα τοπικών αντιεαμικών εφημερίδων.⁵⁶ Θα μπορούσε άραγε μια τόσο πρόχειρη ανάλυση να θεωρηθεί «μοντέλο» μαρξιστικής ιστορίας ή ταξικής κοινωνιολογίας;⁵⁷ Αναγράφεται επίσης πως «μια από τις αιτίες της αιφνίδιας γιγάντωσης [των δωσιλογικών σχημάτων το καλοκαίρι του 1944] θα πρέπει ίσως να αναζητηθεί στη δραματική αύξηση της ανεργίας, που προκάλεσε το προοδευτικό σταμάτημα των γερμανικών στρατιωτικών έργων».⁵⁸ Οποσδήποτε, πρόκειται για πρωτότυπο ισχυρισμό, που όμως δεν στοιχειοθετείται πουθενά και μάλλον ανήκει στη σφαίρα της φαντασίας, αν ληφθεί υπόψη το γεγονός πως η πλειοψηφία των δωσιλογικών σχημάτων εμφανίστηκε σε περιοχές με σαφή αγροτικό χαρακτήρα.

Συχνά παρουσιάζονται εμφανείς αντιφάσεις στο εσωτερικό ενός έργου ή και ενός κεφαλαίου. Έτσι, ενώ το κεφάλαιο περί Κατοχής της *Ιστορίας των Νέων* περιγράφει ορθά τη μαζική διάσταση της μαύρης αγοράς ως μιας «κεντρικής δραστηριότητας που αφορούσε ανθρώπους κάθε τάξης, φύλου, επαγγέλματος, ηλικίας ή εθνικότητας»,⁵⁹ οι

⁵⁶ Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Δεκέμβρης 1944. Τέλος και αρχή», *Ισ20*, τόμ. Γ2, σ. 368-369. Η ελλιπής αυτή τεκμηρίωση είναι, μάλιστα, αντιφατική, καθώς το ίδιο άρθρο παραθέτει παρακάτω στοιχεία για τη μαζική εισροή στο ΕΑΜ «μεγαλονοικοκυραίων» των χωριών βλ. *ό.π.*, σ. 373-374.

⁵⁷ Πρόκειται για χαρακτηρισμό που ανήκει στον Κωνσταντίνο Τσουκαλά· βλ. Μικέλα Χαρτουλάρη, «Ιδού το μοντέλο», *ό.π.*

⁵⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση. Κατακτήσεις και συγκρούσεις 1942-1944», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 148. Ο απίθανος αυτός ισχυρισμός αναπαράγεται και από την Ι. Παπαθανασίου και μάλιστα με ταξικό πρόσχημο: «Ένα δε τμήμα της [εργατικής τάξης] θα πλαισίωνε με φανατισμό τα Τάγματα Ασφαλείας και τις «εθνικές οργανώσεις», όταν σταματούσαν τα στρατιωτικά έργα και οι επιτάξεις των εργοστασίων από τους Γερμανούς»· βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945», *Ισ20*, τόμ. Γ2, σ. 145. Εννοείται πως δεν παρέχεται καμία πρόσθετη τεκμηρίωση.

⁵⁹ Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 55. Πρόσφατη έρευνα, πάντως, έδειξε πως η βελτίωση της επιποτιστικής κατάστασης από το '43 και μετά δεν ήταν τόσο ομοιογενής όσο αναφέρεται στο κεφάλαιο (σ. 61). Βλ. Violetta Hionidou, *Famine and Death in Occupied Greece, 1941-1944*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη και Καίμπριτζ 2006.

σχετικές αναφορές στα υπόλοιπα κεφάλαια του έργου αυτού υποθετούν τη γνωστή καρικατούρα των ελάχιστων σκοτεινών μαυραγοριτών που καλλιέργησαν οι μεταπολεμικές ταινίες. Αντίστοιχα, μολονότι το κεφάλαιο για την πείνα στη Κατοχή της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* βασίζεται σε στέρεα πραγματολογική βάση και συγκαταλέγεται στα λίγα κεφάλαια που δεν διστάζουν να υπογραμμίσουν την έλλειψη και αποσπασματικότητα των αναγκαίων πραγματολογικών στοιχείων, καταλήγει σε μια σχετικά εύκολη γενίκευση για τον ρόλο της πείνας ως ενός από τους βασικούς παράγοντες στη μαζικοποίηση της εαμικής Αντίστασης και στη διαμόρφωση των «στόχων που την ενέπνεαν»,⁶⁰ κάτι που μπορεί να ισχύει μεν για τα αστικά κέντρα, αλλά πάντως ελέγχεται σε ό,τι αφορά τις αγροτικές περιοχές.

Σταχυολογώ ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα ισχυρισμών που, ενώ δεν τεκμηριώνονται, παρουσιάζονται ως γενικώς αποδεκτά αποτελέσματα της ιστορικής έρευνας:

- Μετά τον Σεπτέμβριο του 1943 πολλές από τις μονάδες του ΕΛΑΣ είχαν δύναμη πυρός ισάξια ή και ανώτερη από τις αντίστοιχες του Ελληνικού Στρατού στον πόλεμο της Αλβανίας και ήταν ισοδύναμες σε αριθμό ανδρών με τις μεραρχίες του αλβανικού μετώπου στη διάρκεια του πολέμου.⁶¹
- Οι περισσότεροι «υπεύθυνοι» των οργανώσεων του ΕΑΜ ανήκαν στο ΚΚΕ. «Τούτο άλλωστε προέκυπτε από την αριθμητική υπεροχή του ΚΚΕ, καθόσον και οι «υπεύθυνοι» εκλέγονταν δημοκρατικά».⁶²
- «Οι πολίτες δεν μπορούσαν να σκεφθούν την Γκεστάπο, την Ειδική Ασφάλεια και τα Τάγματα Ασφαλείας ανεξάρτητα από την εκμετάλλευση που υφίσταντο ως μισθωτοί».⁶³

⁶⁰ Διπλάδι «μια ελεύθερη αλλά συγχρόνως και δίκαιη κοινωνία από την οποία θα έλειπαν τα βαρίδια και οι ανισότητες του παρελθόντος» βλ. Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», *Ισ20*, τόμ. Γ2, σ. 260.

⁶¹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 132 και «Η Εθνική Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 462.

⁶² Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», *ό.π.*, σ. 94.

⁶³ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 365. Η πρωτότυπη αυτή ερμηνεία της Αντίστασης ως «εργατικής» είναι χαρακτηριστική της εποχής.

- «Σε μεγάλο βαθμό, η επιχείρηση “ανακατάληψης” της υπαίθρου από τα γερμανικά στρατεύματα και τα Τάγματα Ασφαλείας στα 1944 είχε ως οικονομική βάση και παρονομαστή τον “πακτωλό” των αγαθών που αποβίβαζαν τα πλοία του Ερυθρού Σταυρού στις προκυμαίες των λιμανιών της χώρας».⁶⁴
- Οι εμφύλιες συγκρούσεις στη διάρκεια της Κατοχής ήταν «ένας πόλεμος ασύμμετρος ως προς τους στόχους και την τακτική των εμπλεκόμενων, με ισχυρότερο τον ταξικό από τον πολιτικό χαρακτήρα».⁶⁵
- Η «λευκή τρομοκρατία» ήταν «υπό τη διεύθυνση των ανώτερων στελεχών του κράτους», ενώ υπήρξε σχέδιο των Βρετανών, που είδαν στη δημιουργία του παρακράτους «ένα “φθηνό” τρόπο για να καταπνίξουν την Αριστερά χωρίς να εκτεθούν και, προπαντός, χωρίς να επενδύσουν σε αυτό το στόχο οι ίδιοι».⁶⁶
- Στην πλειοψηφία τους, οι «συμμοριόπληκτοι» των ορεινών χωριών που είχαν συρρεύσει στις πόλεις έτρεφαν συμπάθειες προς τον ΔΣΕ.⁶⁷

Πλάι στους ατεκμηριώτους ισχυρισμούς συναντά κανείς έναν ικανό αριθμό επιμέρους πραγματολογικών σφαλμάτων, στοιχείο που υπο-

νεία της Αντίστασης ως συνδικαλιστικού κινήματος φαίνεται να παραβλέπει το γεγονός πως οι μισθωτοί αποτελούσαν μια μικρή μειοψηφία στην Ελλάδα της δεκαετίας του '40. Ο Γιώργος Μαργαρίτης, μάλιστα, χαρακτηρίζει την ανάπτυξη του ΕΑΜ ως «αγροτική εξέγερση» βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Εθνική Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 418.

⁶⁴ Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση», *ό.π.*, σ. 62.

⁶⁵ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 371-372.

⁶⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη λευκή τρομοκρατία στο Γράμμο», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 236, και Νίκος Ποταμιάνος, «Οι κυβερνήσεις του Εμφυλίου. Ένα νέο πολιτικό σύστημα διαμορφώνεται», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 223. Οι ισχυρισμοί αυτοί συνιστούν μια ιδιαίτερη οπισθοχώρηση από τα κεκτημένα της πρόσφατης ιστοριογραφίας, καθώς οι πηγές δείχνουν καθαρά πως τους Βρετανούς τους ενδιέφερε κυρίως η πολιτική σταθεροποίηση και ο περιορισμός της εξωκρατικής και παρακρατικής βίας βλ. ενδεικτικά G.M. Alexander, *The Prelude to the Truman Doctrine. British Policy in Greece, 1944-1947*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1982, και Γιάννης Ο. Ιατρίδης, «Η Βρετανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα 1945-1949», στο *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, επιμ. David H. Close, μτφρ. Γιάννης Σπανδωνής, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σ. 341-382.

⁶⁷ Νίκος Κουλούρης, «Από τον Γράμμο στον Γράμμο (Ιούνιος 1948-Αύγουστος 1949)», *ΙΕ*, τόμ. 17, σ. 184.

νομεύει την εγκυκλοπαιδική λειτουργία των έργων αυτών, όπως π.χ. η περιγραφή των Ιταλών ως «μετριοπαθών» κατακτητών, που «σε γενικές γραμμές τήρησαν μετριοπαθή στάση απέναντι στον ελληνικό πληθυσμό [και] απέφευγαν τις ωμότητες και τα αντίποινα»⁶⁸ ή η αναφορά στο «κρέμασμα 50 κατοίκων» της Ανδρίτσας Αρκαδίας.⁶⁹

Πέρα από τα μεμονωμένα σφάλματα, συναντάει κανείς πολλά άλλα που συνδέονται με γενικότερες ερμηνευτικές αδυναμίες και πραγματολογικές ελλείψεις, ιδίως σε σχέση με το φαινόμενο της συνεργασίας με τις αρχές κατοχής (τον «δωσιλογισμό»). Έτσι, η «εθνοτική συνεργασία» με τους Ιταλούς υποτίθεται πως αφορούσε μόνο δύο ομάδες, τους Τσάμηδες και τους Βλάχους.⁷⁰ Τα Τάγματα Ασφαλείας υποτίθεται πως έδρασαν μόνο στην Πελοπόννησο και στην Εύβοια, ενώ στη Μακεδονία έδρασαν μόνο οι οργανώσεις Γ. Πούλου και Φ. Σούμπερτ.⁷¹ Οι συγκρούσεις της Αντίστασης με «μειονοτικές ένοπλες ομάδες» υποτίθεται πως συνιστούν «μια ελληνική ιδιαιτερότητα της απελευθέρωσης της Ευρώπης»,⁷² ισχυρισμός που παραβλέπει ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη. Πιο γενικά, η αναφορά στα κίνητρα που ώθησαν περίπου τριάντα χιλιάδες Έλληνες στην ένοπλη συνεργασία με τους κατακτητές παραμένει απειλοστικά ελλιπής,⁷³ όπως

⁶⁸ Βασιλική Λάζου, «Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 40. Για το θέμα της ιταλικής πολιτικής αντιποίνων βλ. Davide Rodogno, «Η ιταλική Κατοχή», *Ισ20*, τόμ. Γ1, σ. 89-92. Επίσης, Lidia Santarelli, «Muted Violence. Italian War Crimes in Occupied Greece», περ. *Journal of Modern Italian Studies*, τόμ. 9, αρ. 3, Σεπτέμβριος 2004, σ. 280-299.

⁶⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 141. Οι εκτελεσθέντες στην Ανδρίτσα δεν ήταν κάτοικοι του χωριού, αλλά είχαν μεταφερθεί εκεί από τις φυλακές της Τρίπολης. Λεπτομέρεια μιν, αλλά έχει τη σημασία της, καθώς ο εσφαλμένος αυτός ισχυρισμός έχει χρησιμοποιηθεί για να στοιχειοθετήσει φαινόμενα μαζικών γενομανικών αντιποίνων εναντίον των κατοίκων της Αργολίδας ήδη από το 1943.

⁷⁰ Βασιλική Λάζου, «Εδαφικός κατακερματισμός», *ό.π.*, σ. 39. Ο ισχυρισμός αυτός αγνοεί κυρίως τους Σλαβομακεδόνες.

⁷¹ *Ό.π.*, σ. 44.

⁷² Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 381.

⁷³ Ραϋμόνδος Αλβανός, «Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 72.

άλλωστε και η αναφορά στο εύρος της επιρροής τους⁷⁴ ή στην κοινωνική τους βάση.⁷⁵ Τα προβλήματα αυτά, που οδηγούν στην κυριαρχία υπεραπλουστευτικών σχημάτων, οφείλονται στη γενικότερη απουσία εμπεριστατωμένων τοπικών ερευνών, στην έλλειψη στοιχειώδους βιβλιογραφικής ενημέρωσης⁷⁶ και στην ολοκληρωτική ισοπέδωση της γεωγραφικής πολυμορφίας του πολέμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή του ένοπλου δωσιλογισμού από τον Πέτρο Πιζάνια στην *Ιστορία των Νέων*. Πρόκειται για

τα Τάγματα Ασφαλείας, τους Γερμανοτσολιάδες, την ομάδα του Μπουραντά, τις διάσπαρτες ομάδες που ενοποιήθηκαν το καλοκαίρι του 1944 στην οργάνωση Χ του συνταγματάρχη Γ. Γρίβα, επίσης τις ληστοσυμμορίες του Σούρλα στη Θεσσαλία και του Τσαούς Αντόν στη Θεσσαλονίκη, δύο μικρές φασιστικές φάλαγγες κάποιων Ποντίων στη Θράκη και ορισμένων Τσάμηδων στη Θεσπρωτία. Αυτές αποτελούσαν την ένοπλη δύναμη των Ελλήνων συνεργατών των Ναζί και ανέρχονταν περίπου στις σαράντα χιλιάδες. Μαζί με αυτούς συντασσόταν η νέα οικονομική ελίτ, οι μαυραγορίτες, καθώς και τοπικές συμμορίες, όπως του Παπαγεωργίου στο Βύρωνα, απαραίτητες για την εύρυθμη λειτουργία της μαύρης αγοράς.⁷⁷

Ο αριθμός των πραγματολογικών σφαλμάτων που περιλαμβάνει ένα τόσο μικρό παράθεμα είναι εντυπωσιακός.⁷⁸ Πέρα από αυτά, το σχετι-

⁷⁴ *Ό.π.*, σ. 73.

⁷⁵ Που αποτελείται από «μια μερίδα αξιωματικών του κρατικού μηχανισμού και του στρατού, γερμανόφιλοι, ιταλόφιλοι και μεταξικοί» βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Τα πρώτα βήματα. Αντιστασιακές δραστηριότητες, 1941-1942», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 85-86.

⁷⁶ Μάταια π.χ. θα αναζητήσει κανείς αναφορές σε εργασίες που εμβαθύνουν τοπικά στο φαινόμενο της ένοπλης συνεργασίας, όπως το *Γιασασίν Μιλλέτ* του Νίκου Μαραντζή.

⁷⁷ Πέτρος Πιζάνιας, «Το φθινόπωρο του 1944. Πολιτικές συγκρούσεις κατά την Απελευθέρωση», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 193.

⁷⁸ Ο Τσαούς Αντόν ούτε στη Θεσσαλονίκη έδρασε, αλλά ούτε συνεργάτης των Γερμανών υπήρξε, ο Σούρλας έδρασε μετά την Απελευθέρωση και όχι στη διάρκεια της Κατοχής, ο Παπαγεωργίου έδρασε στο Παγκράτι και όχι στον Βύρωνα, οι Πόντιοι ούτε στη Θράκη έδρασαν και ούτε αποτέλεσαν ποτέ «δύο μικρές φάλαγγες», ενώ η «εύρυθμη

κό κεφάλαιο της *Ιστορίας των Νέων* παρουσιάζει μια ιδιαίτερα στρεβλή εικόνα της ένοπλης συνεργασίας, καθώς ενοποιεί πλασματικά ένα πολύμορφο φαινόμενο και του προσδίδει μια κοινή κοινωνιολογική βάση που ποτέ του δεν είχε. Η συνεργασία με τους Γερμανούς αποκτά ευρύτατη διάσταση, καθώς διαστέλλεται έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνει σε κάποιες περιπτώσεις ολόκληρο το «αντιστασιακό» στρατόπεδο (τον «στράτο στη Μέση Ανατολή και το κράτος των Ελλήνων συνεργατών των Ναζί και κάποιες συνεργαζόμενες με αυτό συμμαχίες»), το οποίο διέσωσαν οι Βρετανοί στα Δεκεμβριανά, με αποτέλεσμα τη μετεξέλιξή του σε «άρχουσα τάξη», «που κυβέρνησε τη χώρα για πολλά χρόνια».⁷⁹ Το κεφάλαιο αυτό, γραμμένο με ανεξήγητα φορτισμένο ύφος, επικαίρει μάλιστα για την «εξολόθρευση» της «συμμορίας του συνεργάτη των Ναζί Τσαούς Αντόν» από τον ΕΛΑΣ.⁸⁰ Η ορολογία που χρησιμοποιείται (το «κράτος των συνεργατών των Ναζί και των συμμοριών τους», το «τρίγωνο μεταξύ κακοποιών, ακροδεξιών, δοσιλογών και μαυραγοριτών» κ.λπ.)⁸¹ αναπαράγει πλήρως τους πολιτικούς όρους της εποχής και αναδεικνύει το σοβαρό μεθοδολογικό σφάλμα που εμπεριέχει η τάση ορισμένων ερευνητών να ταυτίζονται πλήρως με τις ιστορικές και αναλυτικές κατηγορίες τις οποίες θα έπρεπε να εξετάζουν κριτικά. Το ίδιο ισχύει με την αδυναμία διάκρισης ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν. Είναι χαρακτηριστικός ο πρόλογος του δέκατου έκτου τόμου της *Ιστορίας της Ελευθεροτυπίας*: «Αυτό το εκπληκτικό νέο φαινό-

μη λειτουργία της μαύρης αγοράς» (ό,τι και να σημαίνει αυτό) σίγουρα δεν εξαρτιόταν από συννοκιακές συμμορίες των Αθηνών, οι οποίες άλλωστε εμφανίστηκαν μετά το τέλος της επισιτιστικής κρίσης.

⁷⁹ Πέτρος Πιζάνιας, «Το φθινόπωρο του 1944», ό.π., σ. 197-198. Βλ., αντίθετα, το κεφάλαιο του Τ. Σακελλαρόπουλου στην *Ιστορία του Βιβλιοράματος*, όπου επισημαίνεται το αυτονόητο: «Η δράση και στελέχωση του [δωσιλογικού] μηχανισμού ενισχύει φυσικά την άποψη ότι η Αντίσταση στην Ελλάδα δεν ήταν πανεθνική και ότι τα πολιτικά μηνύματα του πολέμου δεν ήταν κοινά για όσους έδρασαν στο πλαίσιο του». Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική», *Ισ20*, τόμ. Γ1, σ. 328.

⁸⁰ Πέτρος Πιζάνιας, «Το φθινόπωρο του 1944», ό.π., σ. 197.

⁸¹ Πέτρος Πιζάνιας, ό.π., σ. 192, 194, 196, 198.

μενο —στον πόλεμο και στην πολιτική— που ονομάστηκε αντιφασιστική, εθνική Αντίσταση, ήταν ένα τεράστιο κίνημα δημιουργίας που ακτινοβολεί ακόμα και σήμερα αξίες από αυτές που θεμελιώνουν βαθιά τον ανθρώπινο πολιτισμό».⁸² Το σχετικό κεφάλαιο καταλήγει στο ίδιο μοτίβο: «Η γέννηση ενός νέου κράτους μέσα στα συντρίμια της Κατοχής διατηρεί ακόμα —ως προς τις ιδέες— μια βέβαιη επικαιρότητα».⁸³

Αδυναμία αποστασιοποίησης και αποφόρτισης

Αν το ένα πρόβλημα των τριών έργων είναι η ελλιπής πραγματολογική τεκμηρίωση, το άλλο είναι η εμφανής αδυναμία τους να αποστασιοποιηθούν από το αντικείμενο της έρευνας, με κύρια συνέπεια την πολιτική φόρτιση και μονομέρεια της ανάλυσης. Η διάθεση «στράτευσης» είναι ιδιαίτερα εμφανής και εκφράζεται κυρίως μέσα από την έντονη επιθυμία δικαίωσης της μίας πλευράς και απαξίωσης της αντίπαλης, μέσω ενός λόγου όπου εναλλάσσονται η καταγγελία και η αγιογραφία, με εμφανή την τάση πρωσοποίησης και δαιμονοποίησης πρωταγωνιστών, αλλά συχνά και των απλών κομπάρσων. Τα αρνητικά χαρακτηριστικά της μίας παράταξης αποσιωπώνται ή υποβαθμίζονται, ενώ υπερτονίζονται τα αρνητικά στοιχεία της αντίπαλης, κάτι που είναι εμφανές ακόμα και στην απλή χρήση των επιθέτων που χρησιμοποιούνται. Ενώ π.χ. οι όροι «ακροδεξιά» ή «ακροδεξιού» συναντώνται συχνά, δεν θα βρει κανείς τους αντίστοιχους όρους «άκρα Αριστερά» ή «ακροαριστεροί», σαν να ήταν μόνο η Δεξιά επιρρεπής στην ακρότητα. Στο ίδιο μοτίβο, οι αντικομμουνιστές φέρουν συχνά το κοσμπτικό επίθετο του «φανατικού»,⁸⁴ όχι όμως και οι κομμουνιστές. Η προπαγάνδα είναι δραστηριότητα στην οποία επιδίδεται η Δεξιά, όχι όμως και η Αριστερά. Ακόμα και η ονοματολογία του πολέμου προδίδει τις επιλεκτικές ευαισθησίες των συντελεστών των τριών έργων: οι στρατιωτικοί αντίπαλοι του Εμφυλίου είναι ο «Δημοκρατι-

⁸² Γιώργος Μαργαρίτης, «Πρόλογος», *ΙΕ*, τόμ. 16, σ. 9.

⁸³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Εθνική Αντίσταση», ό.π., σ. 480.

⁸⁴ Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση», ό.π., σ. 110.

κός Στρατός» (όπως αυτοονομάστηκε) και ο «κυβερνητικός στρατός» (όπως τον ονόμασαν οι αντίπαλοί του)⁸⁵ – ο πρώτος στελεχωμένος από «μαχητές» και ο δεύτερος από «στρατιώτες» ή απλά «κυβερνητικούς»,⁸⁶ οι οποίοι, ειρήσθω εν παρόδω, συχνά μετατρέπονται σε «πανικόβλητους φυγάδες» που «συρρέουν έντρομοι» στα μετόπισθεν και πολεμούν υπό την απειλή εκτελέσεων, αντίθετα από τους αντιπάλους τους οι οποίοι εμπνέονται από υψηλά ιδεώδη, ενώ, όταν υποχωρούν, είναι απλά «αποκαρδιωμένοι» και υφίστανται «σαφάρι» από τους αντιπάλους τους.⁸⁷ Κάποιοι συντελεστές μάλιστα αδυνατούν να καλύψουν τον έντονο θαυμασμό τους για τα πολεμικά κατορθώματα και για την παλληκαριά των κομμουνιστών: «Το πέρασμα από το πολιορκημένο βουνό στην οροσειρά της Πίνδου ήταν πραγματικό στρατιωτικό επίτευγμα» γράφει ο Νίκος Κουλούρης για την πτώση της Μουργκάνας το 1948. «Ο Δημοκρατικός Στρατός μπορούσε ακόμα να εκπλήσσει τους αντιπάλους του». ⁸⁸ Εκείνοι, προφανώς δεν είχαν επιτεύγματα να επιδείξουν...

Διαβάζοντας τα σχετικά κεφάλαια, θα έλεγε κανείς πως άλλοι ήταν οι νικητές και άλλοι οι ηττημένοι του πολέμου αυτού. Εκείνοι, όμως, για τους οποίους η έκβαση του πολέμου δεν ανήκει στη σφαίρα της φαντασίας, δεν κρύβουν τη δυσαρέσκειά τους: «Οι camarades, οι τάβαριτς, οι compagnioni, οι drouzi, οι σύντροφοι και συναγωνιστές πάλεψαν και ανταμώθηκαν πάνω από τις πολιτιστικές, θρησκευτικές, εθνικές διαφορές. Ήταν μια μάχη, πανευρωπαϊκή κοινότητα. Ήταν. Αλλά χάθηκε». ⁸⁹ Ατενίζοντας με νοσταλγία «τη νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε» περιγράφουν τον συσχετισμό δυνάμεων σε βάρος της

⁸⁵ Π.χ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος», ό.π.: Νίκος Κουλούρης, «Από τον Γράμμο στον Γράμμο», ό.π.: Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», Ισ20, τόμ. Γ2. Το επίσημο όνομά του ήταν «Ελληνικός Στρατός», όρος που θα έπρεπε να χρησιμοποιείται κατ' αντιστοιχία του όρου «Δημοκρατικός Στρατός».

⁸⁶ Νίκος Κουλούρης, «Από τον Γράμμο στον Γράμμο», ό.π.

⁸⁷ Ό.π., σ. 180.

⁸⁸ Ό.π., σ. 170.

⁸⁹ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», ό.π., σ. 77.

Αριστεράς από το 1946 και μετά ως «καταθλιπτικό»⁹⁰ και διαπιστώνουν πως «ο αντίφασισμός και το πνεύμα της αντιφασιστικής Αντίστασης στα τέλη της δεκαετίας του '80 έχουν εξαντλήσει την προωθητική τους δύναμη».⁹¹

Η έντονη αυτή ιδεολογική ταύτιση με συγκεκριμένα ιστορικά υποκείμενα υποκαθιστά την ιστορική έρευνα και χρωματίζει με έντονο τρόπο πολλές πτυχές της δεκαετίας του '40, με πρώτη το ΕΑΜ, μέσω του οποίου, όπως αναφέρεται, «το ΚΚΕ πρόσφερε στην ελληνική κοινωνία την πιο σύγχρονη με τα διεθνή δεδομένα πολιτική και κοινωνική πρόταση».⁹² Έτσι, η ίδρυση του ΕΑΜ και η ανάπτυξη της εαμικής Αντίστασης περιγράφεται ως «μια πράξη πολιτικής βούλησης, μια πράξη πρωτοπορίας ή μάλλον πρωτοποριών», ή απλούστερα ως «η παρέμβαση των λαϊκών μαζών».⁹³ Το «κοινωνικό συμβόλαιο» του ΕΑΜ με τον λαό θεωρείται πως άλλαξε «προς ριζοσπαστικές κατευθύνσεις τα κοινωνικά υποκείμενα», ενώ η «ανάδυση του εαμικού φαινομένου συνοδεύεται από μια μορφή πολιτικής βούλησης που αναδεικνύει τον “λαό” ως φορέα και εγγυητή της ίδιας της ύπαρξης μιας κοινωνίας που απειλείται από τον ναζισμό».⁹⁴ Η ανάπτυξη του ΕΑΜ συνδέεται άμεσα με τις επιπτώσεις που είχε ο πόλεμος στο πεδίο των ιδεών και νοοτροπιών, όπως περιγράφεται γλαφυρά στο παρακάτω παράθεμα: «Το κυριότερο πεδίο αλλαγών ήταν οι νοοτροπίες των ανθρώπων, οι αντιλήψεις τους για τον κόσμο, για την κοινωνία μέσα στην οποία ζούσαν, για την πολιτική. Οι δεξιότητες που απέκτησαν μέσα από την πολύμηνη δοκιμασία ήταν τόσο πρακτικές – επιβίωσης – όσο και θεωρητικές. Έμαθαν να σκέφτονται, να σχεδιάζουν και να οραματίζονται έναν κόσμο διαφορετικό που αυτοί οι ίδιοι θα έχτιζαν. Με λίγα λόγια

⁹⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η εμπλοκή στον Εμφύλιο», ΙΕ, τόμ. 17, σ. 154.

⁹¹ Άγγελος Ελεφάντης, ό.π., σ. 82.

⁹² Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», ό.π., σ. 366.

⁹³ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», ό.π., σ. 83.

⁹⁴ Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Μια περιδιάβαση στον χώρο της λογοτεχνίας και της μαρτυρίας», ΙΕ, τόμ. 17, σ. 228-229. Ως τεκμηρίωση αυτού του ισχυρισμού παραπέμπεται ένα τραγούδι του ΕΑΜ, το γνωστό «Εμπρός ΕΛΑΣ για την Ελλάδα» βλ. ό.π., σ. 230-231.

γεννιόταν αυτό που θα ονομάζαμε ηρωική εποχή. Αυτή ήταν η επερχόμενη περίοδος της Κατοχής και της Αντίστασης».⁹⁵ Είναι προφανές πως περνάμε από το πεδίο της ιστοριογραφίας σε αυτό της αγιογραφίας.

Η δράση του ΕΑΜ παρουσιάζεται μέσω μιας ανάλυσης που κάθε άλλο παρά χαρακτηρίζεται από ρεαλισμό: το ΕΑΜ οικοδόμησε «ένα λαϊκό κράτος»⁹⁶ και «φρόντισε οι όποιες εξουσίες να οργανώνονται από τον λαό και να τυγχάνουν της λαϊκής νομιμοποίησης. Όλες οι διοικητικές ενέργειες όφειλαν να διεξάγονται από υπεύθυνα, αιρετά λαϊκά όργανα ενώ τα καθοδηγητικά όργανα όφειλαν να περιορίζουν τις όποιες υπερβάσεις».⁹⁷ Δυστυχώς, στην πραγματικότητα, απουσιάζουν εμπειρικά στοιχεία για το πώς η εξουσία αυτή λειτούργησε στην πράξη. Το ίδιο ισχύει και για τον ΕΛΑΣ, καθώς μάταια θα αναζητήσει κανείς κάποια αναφορά σε γνωστά γεγονότα, όπως π.χ. πως ως τα τέλη του 1943 οι Βρετανοί υπήρξαν οι βασικοί του προμηθευτές στρατιωτικού υλικού.⁹⁸ Επίσης τονίζεται τόσο ο απελευθερωτικός όσο και αντιστασιακός χαρακτήρας του ΕΑΜ, ενώ υποβαθμίζονται οι αρνητικές πτυχές της καθημερινής του πρακτικής, αλλά και η πολιτική του στοχοθέτηση στη μεταπελευθερωτική περίοδο σε τέτοιο βαθμό που, σε ορισμένες περιπτώσεις, σχεδόν αποπολιτικοποιείται.⁹⁹ Αντίθετα, οι αντίπαλοί του φέρονται να είναι αποκλειστικά στραμμένοι στη με-

⁹⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Ελλάδα στον πόλεμο. Ήπειρος, Αλβανία, Μακεδονία, Κρήτη», ΙΕ, τόμ. 16, σ. 133.

⁹⁶ Άγγελος Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 83-84, 91.

⁹⁷ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 26.

⁹⁸ Θεόδωρος Σαμπатаκάκης, «Η δράση των Βρετανών στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», ΙΕ, τόμ. 16. Είναι χαρακτηριστικό πως το υποκεφάλαιο για τον εξοπλισμό του ΕΛΑΣ τιτλοφορείται «Ο ΕΛΑΣ εξοπλίζεται: τα ιταλικά όπλα». βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Εθνική Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 471. Ός τα μέσα του 1943, ο ΕΛΑΣ είχε δεχτεί από τους Βρετανούς 34.072 τόνους πυρομαχικά· βλ. Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *ό.π.*, σ. 38.

⁹⁹ Βασικός στόχος του ΕΑΜ ήταν «το διώξιμο του κατακτητή και η απελευθέρωση της χώρας»· βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 145. Άλλοι βλέπουν το πράγμα διαφορετικά. Σύμφωνα με τον Χ. Χατζηνωσήφ, «ο κύριος λόγος που το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ είχε εξαπολύσει την επίθεση εναντίον του ΕΔΕΣ» ήταν «οι υποψίες για συνεργασία του Ζέρβα με τους Γερμανούς, που εκλαμβάνονταν ως προοίμιο της μεταπο-

ταπολεμική πραγματικότητα.¹⁰⁰ Στη βάση της ίδιας λογικής, τονίζεται η «αντιφασιστική» και «μετωπική» διάσταση του ΕΑΜ, ενώ αντίστοιχα υποβαθμίζεται η «κομμουνιστική» του διάσταση.¹⁰¹ Το ΕΑΜ γράφει μέσα στην Κατοχή «ένα καινούργιο κοινωνικό συμβόλαιο» με τον λαό, που αφήνει ανοικτό «το ενδεχόμενο ενός κοινωνικού μετασχηματισμού, στη βάση της προοδευτικής λαϊκότητας».¹⁰² Η πολιτική πρόταση του ΕΑΜ, η *λαοκρατία*, παρουσιάζεται ως μια πρόταση που «εγγυήθηκε τη διασφάλιση των ατομικών δικαιωμάτων» και «το σεβασμό σε θεσμούς» όπως η εκκλησία και η ιδιοκτησία.¹⁰³ Η ταύτιση των απώτερων στρατηγικών στόχων του ΚΚΕ με την κατάληψη της εξουσίας και το «πέρασμα στον σοσιαλισμό» καταγγέλλεται ως «επιπόλαη και κατά λέξη ανάγνωση» μεμονωμένων εισηγήσεων της κομματικής ηγεσίας, ενώ η ερμηνεία της συμπεριφοράς του ΚΚΕ ως παλαντζάρισμα μεταξύ ρεφορμιστικής και επαναστατικής γραμμής αποτελεί δείγμα «μηχανιστικής» ανάγνωσης. Αντίθετα, «ορθή» ερμηνεία αποτελεί εκείνη που διαπιστώνει πως «στην πραγματικότητα, η γραμμή του ΕΑΜ και του ΚΚΕ δεν απομακρύνθηκε ποτέ από τη μετωπική πολιτική».¹⁰⁴ Με άλλα λόγια, τα κύρια χαρακτηριστικά του ΕΑΜ ήταν ο συμβιβασμός και η συναίνεση.

Στην ίδια λογική πάντα, η λαϊκή συμμετοχή στο ΕΑΜ περιγράφεται ως καθολική και πανεθνική, καθώς υπήρξε «δημιουργία μιας καινού-

λεμικής συνεργασίας των αγγλόφιλων και γερμανόφιλων αστικών στοιχείων»· Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 375.

¹⁰⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Εθνική Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 436.

¹⁰¹ Εξαίρεση αποτελεί ο Άγγελος Ελεφάντης που τονίζει πως «το ΕΑΜ είναι αδιανόητο χωρίς το ΚΚΕ και τον ρόλο των κομμουνιστών»· βλ. «Το αντιστασιακό φαινόμενο», *ό.π.*, σ. 88.

¹⁰² Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Μια περιδιάβαση», *ό.π.*, σ. 228.

¹⁰³ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 148.

¹⁰⁴ Ο συλλογισμός αυτός καταλήγει στο συμπέρασμα πως το μεγάλο πρόβλημα της πολιτικής του ΚΚΕ ήταν «οτι ακολουθούσε τη γραμμή του λαϊκού μετώπου χωρίς να έχει με ποιον να συμπήξει μέτωπο. Αυτή η έλλειψη εταίρων και όχι η υστεροβουλία του ΚΚΕ έκανε το ΕΑΜ να φαίνεται σαν ο Δούρειος Ίππος που θα εκπορθούσε την ακρόπολη του αστισμού»· βλ. Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 372.

ριας κοσμογονίας». «Δεν έλειψαν, βέβαια», σημειώνεται στο ίδιο κεφάλαιο, και άνθρωποι «που οι αγώνες δεν τους άγγιξαν». Όμως, οι περισσότεροι «έδρασαν μέσα στις αντιστασιακές συλλογικότητες, όπου έμαθαν να απεργούν και να διαδηλώνουν, να προπαγανδίζουν και να διεκδικούν, να θυσιάζονται και να μάχονται, ακόμη και με τρόπους παράνομους και μη ειρηνικούς». ¹⁰⁵ Οι ρομαντικές αυτές αναφορές, όμως, δεν τεκμηριώνονται. Αντίθετα, είναι παράγωγες μιας σκέψης που τείνει να εξηγήσει το αίτιο με βάση το αποτέλεσμα και που χαρακτηρίζεται από μια έντονη ταυτολογική τάση, όπως φαίνεται από τον παρακάτω συλλογισμό: η «κοινωνική ριζοσπαστικότητα των μαζών και των πολιτικών δυνάμεων συντέθηκαν στο ίδιο [αριστερό] πολιτικό ρεύμα γιατί ήταν της ίδιας φύσης». ¹⁰⁶

Η απarίθμηση των αριθμού των μελών των διαφόρων εαμικών οργανώσεων στα τέλη της Κατοχής υποκαθιστά την εμπειρική έρευνα για το εύρος, το βάθος και το νόημα της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής στο ΕΑΜ και, επομένως, της πραγματικής απήχυσής του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του είδους ανάλυσης, που θυμίζει περισσότερο προπαγάνδα της εποχής, είναι η αναφορά στα περίπου διακόσιες χιλιάδες «Αετόπουλα», «παιδιά σχολικής ηλικίας μέχρι 14 ετών που είχαν ενταχθεί στο ΕΑΜ και διεκδικούσαν ρόλο στην οργάνωση της σχολικής διαδικασίας και της παιδικής ψυχαγωγίας». ¹⁰⁷

Όσο για τα κίνητρα των ανθρώπων που «στρατεύθηκαν» στο ΕΑΜ, αυτά ήταν απολύτως ανιδιοτελή, αφού το κίνημα αναπτύχθηκε μέσα από τη «συνεργατική συντροφικότητα» που επέβαλλε στους ανθρώπους η Κατοχή και η οποία συναντήθηκε με «άλλες ριζοσπαστικές εξελίξεις» της εποχής. ¹⁰⁸ Μάταια θα αναζητήσει κανείς αναφορές στην πραγματική και πολύμορφη καθημερινότητα των ανθρώπων και

¹⁰⁵ Το συγκεκριμένο παράθεμα αναφέρεται στις γυναίκες που κατάφεραν να καταργήσουν «στην πράξη τα έμφυλα στερεότυπα», αλλά έχει γενικότερη εφαρμογή: βλ. Δήμητρα Σαμίου, «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο», *ό.π.*, σ. 187-188.

¹⁰⁶ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», *ό.π.*, σ. 91.

¹⁰⁷ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 28.

¹⁰⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, «Πρόλογος», *ό.π.*, σ. 9. Ανάμεσα στα αίτια της ανάπτυξης

των μικροκοινωνιών της εποχής με τα προβλήματα και τις διαιρέσεις τους. Απουσιάζουν τελείως οι «γκρίζες ζώνες», όπου κυριαρχούν στάσεις και συμπεριφορές όπως η ουδετερότητα, οι μετατοπίσεις και μεταστροφές, ο καιροσκοπισμός και ο καταναγκασμός. Η απλή αναφορά σε μη ιδεολογικά κίνητρα στρατεύσης καταγγέλλεται ως «επιστροφή σε δάνεια από τις “στρατευμένες” ερμηνείες του παρελθόντος, όπως, παραδείγματος χάριν, της βίας και του φόβου και δι’ αυτών της χειραγώγησης των εξαπατηθεισών και τρομοκρατηθεισών μαζών». ¹⁰⁹ Κυριαρχεί, αντίθετα, η αντίληψη πως η ατομική «στράτευση» στο ΕΑΜ και στον ΕΛΑΣ υπήρξε υπόθεση καθαρά ιδεολογική ή, ακόμα περισσότερο, «ατομική ηθική επιλογή», ¹¹⁰ και πως εξηγείται με βάση ένα μοναδικό και κοινό κίνητρο για τους πάντες. Η ανάπτυξη του ΕΑΜ αποδίδεται στην «παρέμβαση των λαϊκών μαζών», μια εξέλιξη που αντανakλούσε τα βαθύτερα συμφέροντα του ελληνικού λαού και «δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας ευκαιριακής και προσωρινής πολιτικής “κινητικότητα” ούτε βέβαια αποτέλεσμα βίας και εξαπάτησης εκ μέρους των κομμουνιστών». ¹¹¹

Η μονοσήμαντη αυτή ερμηνεία επεκτείνεται και στην περιγραφή της αντίπαλης παράταξης. Εκεί όμως η αγιογραφία αντικαθίσταται από τη δαιμονοποίηση. Βασικός στόχος της «δεξιάς» υπήρξε η «βιολογική εξόντωση των αντιπάλων της», γιατί αυτοί υπήρξαν μάρτυρες του «ένοχου παρελθόντος» της. ¹¹² Ο περιορισμός της επιρροής της κυβέρνησης του Καίρου (και ολόκληρου του προπολεμικού πολιτικού κόσμου) αποδίδεται στην «άρνησή» της να δεχτεί «τις προτάσεις των

του αναφέρεται και η λαϊκή αντίδραση στον «ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό» βλ. Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 9.

¹⁰⁹ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 99. «Αν και ο καιροσκοπισμός πρέπει να συνυπολογισθεί» προσθέτει παρακάτω «σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να ισοσκελίζει την ανάγκη συμμετοχής στο πολιτικό γίγνεσθαι και στην πρόταση της Αριστεράς». Δυστυχώς δεν παρατίθεται κανένα στοιχείο που να τεκμηριώνει τον παραπάνω υπολογισμό: βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 121.

¹¹⁰ Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 371.

¹¹¹ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», *ό.π.*, σ. 83-84.

¹¹² Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 390.

αριστερών να μετάσχουν στην οργάνωση της Αντίστασης». ¹¹³ Τα μέλη των φιλοβασιλικών οργανώσεων στον Ελληνικό Στρατό της Μέσης Ανατολής «καλλιεργούσαν κλίμα ανοικτής αντιπαλότητας με τους αριστερούς στρατιώτες» – το αντίθετο προφανώς δεν συνέβαινε. ¹¹⁴ Ο ΕΔΕΣ περιγράφεται με τα πλέον μελανά χρώματα, ως οργάνωση «πραιτωριανών» και μισθοφόρων με προδοτικές τάσεις, στην οποία είχαν προχωρήσει «κοινοί κλέφτες που τους κυνηγούσε το ΕΑΜ, πράκτορες των Γερμανών, φοιτητές της φασιστικής ΕΣΠΟ και, όπως σημείωναν οι Βρετανοί, απλοί τυχοδιώκτες», υπό την ηγεσία ενός «κυνικού ομορτυνιστή», που δεν δίστασε να αφαιρέσει το επίθετο «Δημοκρατικός» από τον τίτλο της οργάνωσής του. ¹¹⁵ Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι της Ανατολικής Μακεδονίας περιγράφονται ως ιδιοτελή άτομα που «προσπαθούσαν να συγκαλύψουν τα προσωπικά τους ελαττήρια μέσω ενός φανατικού αντικομμουνισμού, κυρίως επειδή το ΕΑΜ αποτελούσε βασικό εμπόδιο στη διαιώνιση της εξουσίας τους». ¹¹⁶ Δεν περισεύουν βέβαια οι φιλοφρονήσεις ούτε και για τις οργανώσεις κατασκοπείας και δολιοφθοράς που έδρασαν κυρίως στην Αθήνα. Αντίθετα εγκυβιβάονται γιατί ο ερασιτεχνισμός τους έθετε «σε αδικαιολόγητο κίνδυνο τους εμπλεκόμενους σε αυτές πράκτορες και πολίτες». ¹¹⁷

Με λίγα λόγια, η κοινωνιολογική ανάλυση των αντίπαλων σχηματισμών εξαντλείται σε μια καρικατούρα. Το αποτέλεσμα είναι η κυ-

¹¹³ Πέτρος Πιζάνιας, «Το φθινόπωρο του 1944», *ό.π.*, σ. 195.

¹¹⁴ Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Οι ένοπλες δυνάμεις. Συμμαχίες και διχασμοί στη Μέση Ανατολή 1941-1944», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 172.

¹¹⁵ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 35-43. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός πως τα αρνητικά σχόλια των Βρετανών για τον ΕΔΕΣ θεωρούνται τεκμήρια, ενώ κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τα αντίστοιχα σχόλιά τους για το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ. Έτσι, ο Γ. Γρίβας περιγράφεται, κατά τα σχόλια των Βρετανών, ως «σκληρός άνθρωπος με βάνουσι συμπεριφορά και μικρή μόρφωση», ενώ αντίστοιχες παρατηρήσεις τους για τον Άρν Βελουχιώτη αποσιωπώνται. *ό.π.*, σ. 52. Άλλωστε, μαθαίνουμε πως ο Ζέρβας ήταν κάποιος που βγήκε στο βουνό «με τέσσερις συντρόφους και 24.000 λίρες»· βλ. Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 367.

¹¹⁶ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *ό.π.*, σ. 59.

¹¹⁷ *Ο.π.*, σ. 61.

ριαρχία απλουστευτικών γενικεύσεων χωρίς σαφή εικόνα των δεδομένων σε κοινωνικό και τοπικό επίπεδο. Παραμερίζεται, με αυτό τον τρόπο, ο σύνθετος χαρακτήρας και η πολυμορφία του αντιστασιακού φαινομένου, καθώς και οι τεράστιες διαφοροποιήσεις του από περιοχή σε περιοχή. Στη μία πλευρά στέκεται ο συμπαγής εαμικός κόσμος που ταυτίζεται ολοσχερώς με τον αντιστασιακό αγώνα, ο οποίος «είναι συλλογικός, πανεθνικός, διαταξικός, διαπερνάει τα φύλα, αγγίζει όλες τις ηλικιακές ομάδες». ¹¹⁸ Όλοι τους πατριώτες, αφού «οι κομμουνιστές, αν και διεθνιστές, όπως και οι κάθε είδους αριστεροί, είχαν γίνει πατριώτες και εκφραστές της Ελλάδας». ¹¹⁹ Από την άλλη πλευρά, βρίσκουμε το αντιεαμικό στρατόπεδο που κυριαρχείται από τους συνεργάτες των Γερμανών: «δοσιλόγοι, συνεργάτες, ακροδεξιοί και ποικίλες εγκληματικές ομάδες», «ομάδες συνεργατών και δοσιλόγων, κακοποιών μαυραγοριτών κ.λπ.» ή «συμμορίες από κακοποιούς που χρησιμοποιούσαν οι μαυραγορίτες». ¹²⁰ Η ίδια η δομή των τριών έργων κινείται σε αυτό το μήκος κύματος – π.χ. ολόκληρα κεφάλαια με τίτλους όπως «Το αντιστασιακό φαινόμενο» (*Ιστορία των Νέων*) ή «Η Εθνική Αντίσταση» (*Ιστορία της Ελευθεροτυπίας*) ασχολούνται αποκλειστικά με το ΕΑΜ, αγνοώντας επιδεικτικά τα υπόλοιπα αντιστασιακά κινήματα. ¹²¹ Ακόμα και πιο νηφάλια κεφάλαια δεν αποφεύγουν σοβαρά σφάλματα που οφείλονται στην ίδια αδυναμία αποστασιοποίησης, όπως π.χ. ο χαρακτηρισμός του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μετά την κατάρρευση της Γαλλίας τον Μάιο-Ιούνιο του 1940 ως αντιφασιστικού, ¹²² ενόσω η Γερμανία και η Σοβιετική Ένωση εξακολουθούσαν να παραμένουν σύμμαχα κράτη!

¹¹⁸ Δήμητρα Σαμίου, «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο», *ό.π.*, σ. 184.

¹¹⁹ Πέτρος Πιζάνιας, «Το φθινόπωρο του 1944», *ό.π.*, σ. 193.

¹²⁰ *Ο.π.*, σ. 197.

¹²¹ Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», *ό.π.*, και Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Εθνική Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 436. Το κεφάλαιο που προηγείται της «Εθνικής Αντίστασης» έχει τον τίτλο «ΕΔΕΣ». Προφανώς, η οργάνωση αυτή δεν ανήκε στην Εθνική Αντίσταση...

¹²² Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Η πορεία της Ευρώπης προς τον πόλεμο», *Ισ20*, τόμ. Γ1, σ. 42-43.

Οι ενδείξεις της μονομέρειας είναι εμφανείς και στις αναλύσεις της μετακατοχικής περιόδου. Υποστηρίζεται, έτσι, πως το ΚΚΕ εξωθήθηκε στην επιλογή του Εμφυλίου από τους αντιπάλους του.¹²³ Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τα Δεκεμβριανά, άλλη μια πεντακάθαρη περίπτωση εμφύλιας σύγκρουσης, η αποκλειστική ευθύνη της οποίας αποδίδεται στις πιέσεις της κυβέρνησης Παπανδρέου και των Βρετανών. Αντίθετα, η λογική του «λαϊκού μετώπου» υποτίθεται πως οδήγησε το ΕΑΜ στην υιοθέτηση της γραμμής της νομιμότητας και των ομαλών πολιτικών εξελίξεων για την περίοδο μετά την Απελευθέρωση, μια γραμμή που όμως προσέκρουσε στην αδιαλλαξία των αντιπάλων του. Με άλλα λόγια, η αντίδραση των Ελλήνων κομμουνιστών στην κυβερνητική πρόταση περί αφοπλισμού «δεν υπαγορεύεται από προσχεδιασμένες παραιτήσεις ούτε υπακούει σε μια απόφαση ρήξης και πρόκλησης κυβερνητικής κρίσης», αλλά αντίθετα αποτελεί πράξη «διαμαρτυρίας» και «Αντίστασης» «απέναντι σε μια ακόμη πολιτική και ηθική αυθαιρεσία».¹²⁴ Πολλές αναφορές στη συνθήκη της Βάρκιζας παραλείπουν να αναφερθούν στην απόκρυψη του καλύτερου και σημαντικότερου μέρους του οπλισμού του ΕΛΑΣ,¹²⁵ υποβαθμίζουν την επιλογή αυτή¹²⁶ ή, όταν την αναφέρουν, δεν την αντιμετωπίζουν ως παραβίαση της συμφωνίας της Βάρκιζας,¹²⁷ αλλά ούτε και τη συν-

¹²³ «Το ζητούμενο παρέμενε η ολοκληρωτική καταστροφή της Αριστεράς και από την πλευρά της Αθήνας και της Ουάσιγκτον θα γίνονταν όλες οι αναγκαίες επενδύσεις. Το ΚΚΕ προοδευτικά αποδέχθηκε την ιδέα ενός ολοκληρωτικού πολέμου»· Γιώργος Μαργαρίτης, «Η εμπλοκή στον Εμφύλιο», *ό.π.*, σ. 147.

¹²⁴ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 135-136, όπου η αντίθετη άποψη «αποτελεί ακόμη έναν μύθο της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας».

¹²⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 158.

¹²⁶ «Ένας αριθμός όπλων, ειδικά αυτομάτων, φαίνεται πως δεν παραδόθηκε αλλά τοποθετήθηκε σε κρύπτες ώστε να αποτελέσει ένα είδος εγγύησης για τις εξελίξεις» [υπογράμμισή δική μου]· Γιώργος Μαργαρίτης, «Από τον Λίβανο ως την Βάρκιζα, Μάιος 1944-Φεβρουάριος 1945», *ΙΕ*, τόμ. 17, σ. 70.

¹²⁷ Προκόπης Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις της εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», *Ισ20*, τόμ. Γ1, σ. 258.

δέουν με τη «λευκή τρομοκρατία». Αντίθετα, η παραβίαση της συμφωνίας χαρακτηρίζεται ως «μονόπλευρη» από τους αντιπάλους του ΕΑΜ.¹²⁸ Ο ρόλος και η σημασία του στρατοπέδου του Μπούλκες υποβαθμίζονται, ενώ σημειώνεται απλά πως υπήρξε μια «εφεδρεία πολεμιστών του ΕΛΑΣ»¹²⁹ – εφεδρεία για τι πράγμα άραγε; Τόσο η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας του '50 όσο και η έκταση της πολιτικής μεταστροφής μετά το 1946 υποβαθμίζονται.¹³⁰ Δεν τίθεται καν το ερώτημα γιατί ο ΔΣΕ δεν κατάφερε να αγγίξει την απήχηση του ΕΛΑΣ – αυτό αποδίδεται αποκλειστικά στη βία της Δεξιάς,¹³¹ παραβλέποντας το γεγονός πως η πολλαπλάσια βία των Γερμανών δεν φαίνεται να είχε αντίστοιχα αποτελέσματα.

Τα προβλήματα που δημιουργεί η αδυναμία αποστασιοποίησης είναι εμφανή ιδίως σε δύο θεματικές. Η πρώτη αφορά τον κατοχικό Εμφύλιο, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με το θέμα της αριστερής (ή «κόκκινης») βίας.

Ο κατοχικός Εμφύλιος αποτελεί όρο-ταμπού και στα τρία έργα, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται συστηματικά η χρήση του. Προτιμώνται, αντίθετα, άλλοι χαρακτηρισμοί, όπως π.χ. «ενδοελληνική σύγκρουση».¹³² Ο φόβος μην τυχόν αναγνωριστεί η σημασία της εμφυλιακής διάστασης των συγκρούσεων της Κατοχής αναγνωρίζεται ρητά: αν «ενοποιηθεί» η Κατοχή με τον Εμφύλιο, τότε θα «ισοπεδωθούν» οι διαφορές μεταξύ τους και θα «ανανεωθεί το παραδοσιακό σχήμα ερμηνείας περί “τριών γύρων”» που νομιμοποιεί «τους παρακρατικούς ή τα Τάγματα Ασφαλείας».¹³³ Έτσι, φθάνουμε σε ακραίους και εμφανείς

¹²⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Μετά τα Δεκεμβριανά. Από τη Βάρκιζα ως την παλινόρθωση της βασιλείας», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 201.

¹²⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος», *ό.π.*, σ. 238.

¹³⁰ Νίκος Ποταμιάνος, «Οι κυβερνήσεις του Εμφυλίου», *ό.π.*

¹³¹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος», *ό.π.*, σ. 236-237.

¹³² Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών», *ό.π.*, σ. 341. Σημειωτέον πως, παρά το γεγονός πως το κεφάλαιο αυτό αφορά το σώμα των αξιωματικών, περιλαμβάνει ελάχιστα στοιχεία για τη διάλυση από τον ΕΛΑΣ δεκάδων αντιστασιακών ομάδων αξιωματικών.

¹³³ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 31.

αναληθείς ισχυρισμούς, όπως π.χ. πως ο κατοχικός Εμφύλιος «επινοήθηκε αναδρομικά» στο πλαίσιο της ιστοριογραφίας των νικητών.¹³⁴ Το αποτέλεσμα αυτής της ιδεολογικής φοβίας είναι να αδυνατεί ο αναγνώστης και των τριών έργων να αντιληφθεί πως την περίοδο 1943-1944 διεξάγεται ένας άγριος πόλεμος που αφορά πρωταρχικά Έλληνες και είναι προσανατολισμένος προς τη μεταπολεμική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Πουθενά π.χ. δεν αναφέρεται πως οι πιο πολύνεκρες μάχες της Κατοχής έγιναν αποκλειστικά μεταξύ Ελλήνων. Όταν δεν αποσιωπάται, ο πόλεμος αυτός περιθωριοποιείται ή ανάγεται στις διαιρετικές προθέσεις των Γερμανών. Επίσης σε ελάχιστα σημεία συνδέεται είτε με το φαινόμενο της Αντίστασης είτε με τις μετακατοχικές εξελίξεις.

Το σημείο, πάντως, όπου η περιγραφική και ερμηνευτική μονομέρεια γίνεται ιδιαίτερα εμφανής είναι η αποκάλυψη υποβάθμιση ή και αποσιώπηση της βίας της Αριστεράς (σε συνδυασμό, μάλιστα, με την έντονη ανάδειξη της βίας της Δεξιάς). Δεν αναφέρομαι, βέβαια, σε κάποιου είδους «συμπληρωσισμό» της βίας, αλλά στην απλή αναφορά βασικών (και ουσιαστικών, καθώς αναφερόμαστε σε πόλεμο) στοιχείων, η αποσιώπηση των οποίων καθιστά κάθε ερμηνεία στρεβλή. Η υποβάθμιση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς φανερώνει, με τον πλέον καθαρό τρόπο, τα σοβαρά πραγματολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα που χαρακτηρίζουν την ιστορική οπτική των τριών έργων. Για τον λόγο αυτό, επελέγη παρακάτω η διεξοδική τεκμηρίωση ώστε να μην χωράει καμία αμφιβολία για αυτήν.

Τόσο η βία που ασκήθηκε από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στη διάρκεια της Κατοχής και μετά την Απελευθέρωση, όσο και από διάφορες αριστερές αντάρτικες ομάδες την περίοδο 1945-1946 αλλά και από τον ΔΣΕ την περίοδο 1946-1949 αποσιωπάται ή υποβαθμίζεται, σε αντίθεση με τη βία της Δεξιάς στην οποία ορθά αφιερώνονται ολόκληρα κεφάλαια.¹³⁵

¹³⁴ «Ο “δεύτερος γύρος” ήταν αυτός που επινόησε αναδρομικά τον πρώτο και οδήγησε στον τρίτο»· Χρήστος Χατζηωσάφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 389.

¹³⁵ Ένας συνήθης τρόπος υποβάθμισης της αριστερής βίας είναι η πρακτική της

Η αναφορά στην αριστερή βία θεωρείται «ιδεολόγημα»¹³⁶ και ο όρος «κόκκινη τρομοκρατία» «καταχρηστικός», γιατί η αριστερή βία «στην Ελλάδα δεν απέκτησε ούτε την έκταση που επιτρέπει τη χρήση του όρου τρομοκρατία, ούτε ένταση ανάλογη με το μέγεθος των συγκρούσεων».¹³⁷ Εννοείται πως καμία τεκμηρίωση δεν προσφέρεται για τη στήριξη του ισχυρισμού αυτού. Αποτελεί ιδιαίτερη ειρωνεία το ότι η ποσοτική τεκμηρίωση, που αποτελεί προϋπόθεση μιας τέτοιας ανάλυσης, έχει επανειλημμένα καυτηριαστεί ως ερευνητική μέθοδος ακριβώς από εκείνους που εισάγουν γενικεύσεις για την έκταση και ένταση της βίας, όπως η Ιωάννα Παπαθανασίου.¹³⁸ Εντέλει, θα έλεγε κανείς πως οι περισσότεροι συντελεστές των τριών έργων θεωρούν πως ένας εμφύλιος πόλεμος δεν είναι μια αναμέτρηση ανάμεσα σε δύο παρατάξεις, αλλά η μονόπλευρη άσκηση βίας από μία μόνο παράταξη. Αναρωτιέται, τελικά, κανείς αν ο όρος «εμφύλιος» έχει καθόλου νόημα. Η υποβάθμιση αυτή έχει προφανές ερμηνευτικό κόστος, καθώς στερεί από την ανάλυση μια καίρια διάσταση, απαραίτητη για την κατανόηση των γεγονότων και τη σε βάθος ανάλυση τόσο των συλλογικών όσο και των ατομικών υποκειμένων και των στρατηγικών και στόχων τους.

χρήσης του όρου μέσα σε εισαγωγικά, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τον όρο «λευκή τρομοκρατία», την οποία στολίζουν διάφορα κοσμικά επίθετα, όπως π.χ. «κτηνώδης»· βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Το στρατόπεδο της Μακρονήσου», *ΙΝΕ*, τόμ. 8, σ. 249· Ραϋμόνδος Αλβανός, «Οι κατοχικές κυβερνήσεις», *ό.π.*, σ. 72· Τάσος Κωστόπουλος, «Η λευκή τρομοκρατία», *ΙΕ*, τόμ. 17, σ. 100· Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 31· και Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 147. Αντίθετα, ο όρος «λευκή τρομοκρατία» χρησιμοποιείται χωρίς εισαγωγικά και συχνά με πρόσθετους επιθετικούς χαρακτηρισμούς, όπως π.χ. η αναφορά στην «τρομοκρατία που επέβαλε η παλατιανή Δεξιά»· βλ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Οι εικαστικές τέχνες στην Ελλάδα», *Ισ20*, τόμ. Γ2, σ. 289.

¹³⁶ Από τον Ηλία Νικολακόπουλο στην παρουσίαση της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* βλ. Μικέλα Χαρτουλάρη, «Ίδού το μοντέλο», *ό.π.*

¹³⁷ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 147.

¹³⁸ Η ίδια περιγράφει την ποσοτική ανάλυση της βίας ως «αποστειρωμένη ιστορία» που «καταλήγει στο πουθενά»· βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Στρατευμένες ιστορίες και ιστοριογραφία. Προϋποθέσεις για τη μελέτη της ιστορίας του 1940», *εφ. Η Αυγή*, 7.5.2004.

Ο ευφημισμός αποτελεί την πιο συνηθισμένη μέθοδο υποβάθμισης. Η διάλυση των μη εαμικών ανταρτικών ομάδων της Πελοποννήσου από τον ΕΛΑΣ το 1943, που σε αρκετές περιπτώσεις συνοδεύτηκε από εκτελέσεις, περιγράφεται αφοριστικά: «Δεν μπόρεσαν να σταθούν εμπόδιο στην πορεία αυτή των πραγμάτων».¹³⁹ Τα ίδια γεγονότα αντιμετωπίζονται αλλού ως δικαιολογημένη αντίδραση σε όχληση.¹⁴⁰ Η περιγραφή των εμφυλίων συγκρούσεων ΕΛΑΣ-ΠΑΟ στη Δυτική Μακεδονία το 1943 επιμελώς παραλείπει τις εκτελέσεις των αξιωματικών στη Βουχωρίνα τον Απρίλιο, που προηγήθηκαν των αντίστοιχων εκτελέσεων των στελεχών του ΕΑΜ στα Ίμερα (τονίζεται μάλιστα πως τα τελευταία «σφαγιάστηκαν»);¹⁴¹ Δεν αναφέρεται σχεδόν τίποτα για τις πολύνεκρες συγκρούσεις ΕΛΑΣ-ΠΑΟ στη ίδια περιοχή, ενώ η εκτέλεση του Τάσου Βρεττάκου στη Λακωνία υποβαθμίζεται σε «σοβαρό τραυματισμό».¹⁴² Η αναφορά στην εκτέλεση του συνταγματάρχη Ψαρρού σε σχετικό κεφάλαιο εξαντλείται σε μια και μόνο πρόταση: «Μετά από συγκρούσεις, με θύματα και αγριότητες, ο συνταγματάρχης Ψαρρός πιάστηκε και εκτελέστηκε».¹⁴³ Απουσιάζει από όλα τα σχετικά κεφάλαια η οποιαδήποτε αναφορά στις εκτελέσεις από τον ΕΛΑΣ δεκάδων ανταρτών του 5/42,¹⁴⁴ ενώ η ερμηνεία του κομβικού αυτού γεγονότος εξαντλείται (σε μια περίπτωση) στην αναφορά για τη χρήση της από τους Βρετανούς, για προπαγανδιστικούς λόγους.¹⁴⁵

¹³⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», ό.π., σ. 130.

¹⁴⁰ «Τελικά ο ΕΛΑΣ που είχε μάλλον ενοχληθεί από τις συνεχόμενες διασπαστικές ενέργειες των αντιπάλων του, διέλυσε τα γύρω από τον [Σαράφη] ένοπλα σώματα» Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Εθνική Αντίσταση», ΙΕ, τόμ. 16, σ. 450.

¹⁴¹ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», ό.π., σ. 56.

¹⁴² Ό.π., σ. 55.

¹⁴³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», ό.π., σ. 146.

¹⁴⁴ Ό.π., και Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», ό.π.

¹⁴⁵ Η παράθεση γνωστών απολογητικών επιχειρημάτων του ΕΑΜ στην *Ιστορία του Βιβλιοράματος* παρουσιάστηκε στον Τύπο ως ρηξικέλευθη ερευνητική τομή: «Ένα αγκάθι για την Αριστερά, η περίπτωση του βενιζελικού Δ. Ψαρρού (1893-1944), από τακτου συνταγματάρχη του κινήματος του 1935, παρουσιάζεται εδώ χωρίς προκαταλήψεις, στο πλαίσιο της προσπάθειας να καταδειχτεί η αδυναμία πραγμάτωσης κατά

Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Χρήστο Χατζηιωσήφ, οι συγκρούσεις ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ και ΕΛΑΣ-ΕΚΚΑ έχουν πραγματολογικό και ερμηνευτικό ενδιαφέρον μόνο στον βαθμό που επιτρέπουν στην «παλαιότερη όσο και πιο πρόσφατη αγγλικής έμπνευσης ιστοριογραφία για τον ελληνικό Εμφύλιο» να «δικαιώνει ηθικά, συλλογικά και αναδρομικά, τους δωσίλογους αντιπάλους του ΕΑΜ και να τους συμπαρατάσει στο εθνικιστικό στρατόπεδο του “πρώτου γύρου”».¹⁴⁶ Ούτε η έμμεση αναφορά σε θεωρίες συνωμοσίας απουσιάζει όμως. Έτσι, η ανταρσία της Μέσης Ανατολής περιγράφεται όχι ως ένα στρατιωτικό κίνημα ενάντια στην πολιτική και στρατιωτική ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων, αλλά σαν μια «αφορμή» για να εκκαθαρίσουν οι Βρετανοί το στράτευμα από τα «δημοκρατικά στοιχεία», ενώ υπονοείται πως σκόπιμα άφησαν οι Βρετανοί να εκδηλωθεί η κρίση για να πετύχουν τον σκοπό τους.¹⁴⁷ Όταν δεν αποσιωπώνται πλήρως τα στρατόπεδα συγκέντρωσης που δημιουργήσε το ΕΑΜ σε ολόκληρη τη χώρα και όταν δεν ανάγονται στην προπαγάνδα των αντιπάλων του,¹⁴⁸ περιγράφονται ως «αυτοσχέδιοι χώροι κράτησης των συλληφθέντων».¹⁴⁹

Η βία που άσκησε η ΟΠΛΑ εναντίον των «αντιδραστικών», δηλαδή όσων θεωρήθηκαν πολιτικά αντίπαλοι του ΕΑΜ, ερμηνεύεται ως ένα πρόβλημα έλλειψης «οργανωτικών υποδομών» και της αντικειμενικής δυσκολίας να «διαχωριστούν οι προδότες από τους πολιτικούς

τη διάρκεια της Ελληνικής Αντίστασης μιας πολιτικής σύνθεσης που να αγκαλιάζει το κέντρο και την αριστερά. Η *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* διαφοροποιείται έτσι από την παλαιότερη και πρόσφατη αγγλικής έμπνευσης ιστοριογραφία η οποία “πατάει” στην περίπτωση Ψαρρού (και γενικότερα στην αντιπαράθεση μεταξύ ΕΛΑΣ και κεντροδεξιών, θα λέγαμε σήμερα, αντάρτικων σχηματισμών στο διάστημα Απρίλιος 1943-Φεβρουάριος 1944) προκειμένου να δικαιώσει ηθικά, συλλογικά και αναδρομικά τους δωσίλογους αντιπάλους του ΕΑΜ και να τους συμπαρατάξει στο εθνικιστικό στρατόπεδο του “πρώτου γύρου” του Εμφυλίου Πολέμου» βλ. Μιχέλα Χαρτουλάρη, «Έτσι γράφτηκε το μέλλον της Ελλάδας», εφ. *Τα Νέα*, 5.5.2007.

¹⁴⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», ό.π., σ. 372.

¹⁴⁷ Θεόδωρος Σαμπατακάκης, «Η δράση των Βρετανών», ό.π., σ. 249.

¹⁴⁸ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», ό.π., σ. 382.

¹⁴⁹ Τάσος Κωστόπουλος, «Το κατοχικό κράτος. Οι δωσιλογικές κυβερνήσεις», ΙΕ, τόμ. 16, σ. 690.

αντίπαλους». ¹⁵⁰ Η αναφορά στην εκτεταμένη εμφύλια βία που συνόδεψε την αναχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα περιγράφεται σε σχετικό άρθρο με τον παρακάτω τρόπο: «Με όση ταχύτητα του επέτρεπε η πεζοπορία των μαχητών του, ο ΕΛΑΣ διέλυσε τις οχυρωμένες στις πόλεις μονάδες των Ταγμάτων» ¹⁵¹ και αλλού: «Μόνο σε μεμονωμένες περιπτώσεις οι άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας έπεσαν θύμα αντεκδικήσεων». ¹⁵² Φαίνεται πως «η αιματηρή διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας από τον ΕΛΑΣ» ή, απλούστερα, «τα γεγονότα της Πελοποννήσου» ¹⁵³ δεν απαιτούν καμία περαιτέρω εμβάθυνση. Όσο για τις εκτελέσεις της ΟΠΛΑ στη διάρκεια των Δεκεμβριανών, δεν ήταν παρά «μια προσπάθεια δυσφήμισης» του ΕΑΜ από τους αντιπάλους του ¹⁵⁴ που «σκηνοθέτησαν» την έκθεση «μερικών εκατοντάδων υποτιθέμενων “θυμάτων” του ΕΛΑΣ». ¹⁵⁵ Άλλωστε, «ο φόρος του αίματος ήταν αμοιβαίος, τροφοδοτούμενος από την ένταση του εμφύλιου σπαραγμού». ¹⁵⁶ Είναι χαρακτηριστικό πως το κεφάλαιο περί θεάτρου της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* αποσιωπά τον φόνο από την ΟΠΛΑ μιας από τις σημαντικότερες Ελληνίδες ηθοποιούς της εποχής, της Ελένης Παπαδάκη, έναν φόνο που φαίνεται πως είχε σχέση και με ανταγωνισμούς στο εσωτερικό του θεατρικού κόσμου. ¹⁵⁷

¹⁵⁰ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 17.

¹⁵¹ Ραϋμόνδος Αλβανός, «Οι κατοχικές κυβερνήσεις», *ό.π.*, σ. 73.

¹⁵² Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 34-35.

¹⁵³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 149.

¹⁵⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, «Από τον Λίβανο ως την Βάρκιζα», *ό.π.*, σ. 69.

¹⁵⁵ Τάσος Κωστόπουλος, «Η λευκή τρομοκρατία», *ό.π.*, σ. 100.

¹⁵⁶ Π.χ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 149. Η κρίση αυτή, βέβαια, θα μπορούσε να καλύψει ολόκληρη τη διάρκεια της περιόδου 1943-1949, κάτι που αποφεύγεται με επιμέλεια.

¹⁵⁷ Δνώ Καγγελάρη, «Η θεατρική σκηνή 1941-1953», *Ισ20*, τόμ. Γ2. Για την περίπτωση αυτή βλ. Πολύβιος Μαρσάν, *Ελένη Παπαδάκη. Μια φωτεινή πορεία με απροσδόκητο τέλος*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001. Μοναδική εξαίρεση στη στάση αυτή, όσον αφορά τα Δεκεμβριανά, αποτελεί εδώ το κεφάλαιο του Χρήστου Χατζηνιωσήφ στην *Ιστορία του Βιβλιοράματος*. Ο Χατζηνιωσήφ παρέχει τη μοναδική στα τρία έργα περιγραφή της βίας αυτής και τονίζει πως «η σύλληψη και η απαγωγή των ομήρων στηρίχθηκε σε

Στις περιπτώσεις που η βία δεν μπορεί να αποσιωπηθεί τελείως ή να υποβαθμιστεί, τότε πρέπει να δικαιολογηθεί – και δικαιολογείται με δύο τρόπους. Είτε ως ατυχής, αλλά μεμονωμένη «ανεξέλεγκτη» «υπερβασία ατόμων με ειδικά χαρακτηριστικά», είτε ως δικαιολογημένη απάντηση στις προθέσεις του ΕΔΕΣ και των μη εαμικών οργανώσεων, στη βία των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας (στη διάρκεια της Κατοχής), των Βρετανών (στα Δεκεμβριανά) και της Δεξιάς μετά το 1945.

Σύμφωνα με την πρώτη ερμηνεία, οι παραδειγματικές τιμωρίες για τις πλέον ασήμαντες αφορμές είχαν τις ρίζες τους «στος διαφορετικούς πολιτισμικούς κώδικες, στον πολιτισμό της αυτοδικίας της ενδοχώρας, στη βία των φυγοδίκων αλλά και στις αυθαιρεσίες ατόμων με ειδικά χαρακτηριστικά που εντάχθηκαν στο κίνημα». ¹⁵⁸ Άλλωστε, η γενικευμένη βία θεωρείται σύμφυτη με τα ήθη της ελληνικής κοινωνίας ¹⁵⁹ και εγγενές χαρακτηριστικό του κάθε πολέμου: «Σε συνθήκες εμπόλεμες είχαν προσχωρήσει στις τάξεις του ΕΛΑΣ και στοιχεία, όπως το ίδιο το ΠΓ του ΚΚΕ χαρακτήριζε, ηθικά χρεοκοπημένα και φαύλα. Καθώς η ύπαρξή τους συνδεόταν με φαινόμενα περιττής βίας, το ΠΓ είχε επιστήσει την προσοχή στα καθοδηγητικά στελέχη του ΚΚΕ να εκδιώκουν τέτοια στοιχεία από τον ΕΛΑΣ». ¹⁶⁰ Για να μην υπάρξει καμία παρεξήγηση, ο συγγραφέας του σχετικού κεφαλαίου σπεύδει

απόφαση της ηγεσίας του ΚΚΕ, διεξάχθηκε οργανωμένα και εκφεύγει έτσι από την κατηγορία των ατομικών υπερβασιών και αντεκδικήσεων. Επρόκειτο για τη χειρότερη έκφραση της σταλινικής νοοτροπίας του ΚΚΕ»· βλ. Χρήστος Χατζηνιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 387.

¹⁵⁸ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», *ό.π.*, σ. 146.

¹⁵⁹ «Οι άνθρωποι άλλωστε, έχοντας εντελώς πρόσφατο τον πόλεμο στα βουνά της Αλβανίας, είναι εξοικειωμένοι με το θάνατο, με την ιδέα να σκοτώσουν και να σκοτωθούν. Η ένοπλη βία βρίσκεται εντελώς μέσα στα ήθη και τις συμπεριφορές»· βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο», *ό.π.*, σ. 88. Ο ισχυρισμός αυτός βρίσκεται σε ευθεία αντίφαση με την ανάλυση του Γιώργου Μαργαρίτη στον ίδιο τόμο, όπου υποστηρίζει, με αφορμή την απαγωγή του υιού Μαραθέα από τον ΕΛΑΣ το 1942, πως «η ελληνική κοινωνία δεν είχε ακόμα εθιστεί στη βία με τον τρόπο που αυτό συνέβη αργότερα, με τη γενίκευση των συγκρούσεων και την εφαρμογή της γερμανικής πολιτικής των “αντιποίνων”»· Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», *ό.π.*, σ. 115.

¹⁶⁰ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *ό.π.*, σ. 30.

να προσθέσει πως «τα φαινόμενα άσκησης βίας αφορούσαν μεμονωμένες περιπτώσεις, όπου αμβλυνόταν ο έλεγχος των διοικήσεων του ΕΛΑΣ λόγω του κλίματος αγανάκτησης που προκαλούσε η εκτεταμένη δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας στην περιοχή», ενώ κατακεραυνώνει τις αναλύσεις εκείνες που υποτίθεται πως περιγράφουν τη «μαζική βία» ως «προϊόν τοπικών ιδιομορφιών». ¹⁶¹ Οι επιθέσεις του ΕΛΑΣ εναντίον άλλων αντιστασιακών οργανώσεων οφείλονται στο ότι «οι τοπικοί ηγέτες του ΕΛΑΣ, παραζαλισμένοι μέσα σε μία κατάσταση που τους ξεπερνούσε και που συχνά απειλούσε το έργο τους μέσα σε ένα ωκεανό απειθαρχίας και αυθαιρεσιών, στρέφονταν συχνά προς ριζοσπαστικά μέσα για να εμποδίσουν την πολυδιάσπαση». ¹⁶² Συναντά κανείς και άλλες εκδοχές: η αριστερή βία ερμηνεύεται ως αναπόφευκτη συνέπεια της πολυσυλλεκτικότητας και μαζικοποίησης του ΕΑΜ που οδήγησε «κάποιες φορές» στον «υπερβάλλοντα ζήλο» μέρους του «μεσαίου ή κατώτερου στελεχικού δυναμικού που αναλαμβάνει αυτοβούλως το ρόλο του τιμωρού-εκδικητή». ¹⁶³

Σύμφωνα με τη δεύτερη ερμηνεία, η αριστερή βία ήταν αμυντική και, επομένως, αναπόφευκτη και δικαιολογημένη. Έτσι, η δολοφονία από τον ΕΛΑΣ όσων αποφάσιζαν να μεταπηδήσουν σε άλλες οργανώσεις δικαιολογείται, εφόσον επρόκειτο για «λιποτάκτες». ¹⁶⁴ οι συγκρούσεις ΕΑΜ-ΕΔΕΣ περιγράφονται ως «αντεπίθεση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ», ¹⁶⁵ ενώ αφήνεται να εννοηθεί πως η ΕΚΚΑ και το Σύνταγμα 5/42 προκάλεσαν με τη συμπεριφορά τους την επίθεση του ΕΛΑΣ εναντίον τους. ¹⁶⁶ Η ευθύνη για τις συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ το 1943 (που δεν περιγράφονται ως εμφύλιες) αποδίδεται αποκλειστικά στον ΕΔΕΣ,

¹⁶¹ Ο.π.

¹⁶² Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», ό.π., σ. 126.

¹⁶³ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας», ό.π., σ. 148. Προτίθεται, μάλιστα, πως «προφανώς» ο ζήλος αυτός «πυροδοτήθηκε από σχεδιασμούς και αποφάσεις στελεχών του ηγετικού πυρήνα»!

¹⁶⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», ό.π., σ. 126.

¹⁶⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Εθνική Αντίσταση», ό.π., σ. 482.

¹⁶⁶ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, ό.π., σ. 30, 44-46.

στη στροφή του «προς επιθετικά αντιεαμικές θέσεις» και στην «επιθυμία του Ζέρβα να πλήξει τον ΕΛΑΣ». ¹⁶⁷ Μια πιο ακραία ερμηνεία των συγκρούσεων αυτών είναι, βέβαια, πως «ο κύριος λόγος που το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ είχε εξαπολύσει την επίθεση εναντίον του ΕΔΕΣ» ήταν «οι υποψίες για συνεργασία του Ζέρβα με τους Γερμανούς». ¹⁶⁸ Αλλού τα ίδια γεγονότα δικαιολογούνται απλούστερα, γιατί οι μη εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις «απειλούσαν τη δομή όλου του αντιστασιακού κινήματος». ¹⁶⁹ Μια διαφορετική ερμηνεία τονίζει τη νομοτελειακή φύση των συγκρούσεων ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τις μη εαμικές αντιστασιακές ομάδες, εφόσον οι τελευταίες είχαν συγκροτηθεί ως απάντηση στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ: επομένως, η σύγκρουση ήταν ανεξάρτητη από την πολιτική του τελευταίου. ¹⁷⁰ Παραβλέπεται εδώ το γεγονός πως πολλές από τις οργανώσεις αυτές είχαν προηγηθεί χρονικά του ΕΑΜ στους τόπους όπου εμφανίστηκαν.

Μια αντίστοιχη λογική εφαρμόζεται και στη βία που συνδέεται με την ανάπτυξη του ένοπλου δωσιλογισμού: η «άμεση (και ενίοτε μαζική) βία» του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ ήταν απάντηση στις «εκατόμβες θυμάτων του ένοπλου δωσιλογισμού». ¹⁷¹ Όσο για τη δράση της ΟΠΛΑ μετά την απελευθέρωση της χώρας, υπήρξε καθαρά αμυντική απέναντι «στις εγκληματικές ενέργειες των συνεργατών των ναζί». ¹⁷² Η

¹⁶⁷ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», ό.π., σ. 129 και 138· Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, ό.π., σ. 39-43.

¹⁶⁸ Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», ό.π., σ. 375.

¹⁶⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Εθνική Αντίσταση», ό.π., σ. 458. Προφανώς, οι άλλες οργανώσεις δεν ήταν οι ίδιες μέρος του αντιστασιακού κινήματος!

¹⁷⁰ Χρήστος Χατζηνωσήφ, ό.π., σ. 367.

¹⁷¹ Τάσος Κωστόπουλος, «Το κατοχικό κράτος», ό.π., σ. 688-689.

¹⁷² Πέτρος Πιζάνιας, «Το φθινόπωρο του 1944», ό.π., σ. 195. Η ανάλυση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: η ΟΠΛΑ υποτίθεται είχε εξαλείψει «ελάχιστες ομάδες κοινωνικών ληστών» συλλαμβάνοντάς τους και παραδίδοντάς τους στις αρχές, που απομόνωναν τους πιο ευκατάστατους σε ξενοδοχεία της «Σκομπίας» («όπως αποκαλούσαν τότε το Κολωνάκι οι Αθηναίοι»). Όταν όμως αυτοί απελευθερώνονταν, «προκαλούσαν την επαναδραστικοποίηση των ακαταπόνητων στελεχών της πρώην ΟΠΛΑ και της πολιτοφυλακής»· βλ. Πέτρος Πιζάνιας, «Το φθινόπωρο του 1944», ό.π., σ. 197-198.

ΟΠΛΑ προέβη σε μαζικές συλλήψεις, «ειδικά όταν άρχισε η στρατολόγηση των δωσιλογων της Κατοχής στα νέα τάγματα Εθνοφυλακής». ¹⁷³ Οι «διαστάσεις εκείνες της συμβολικής και υλικής βίας που συγκροτούν την εννοιολογική προϋπόθεση προκειμένου ορισμένοι ιστορικοί να μιλούν για Εμφύλιο Πόλεμο στην Ελλάδα ήδη από το 1943», αναφέρεται σε άλλο κεφάλαιο, διαμορφώθηκαν από τις δωσιλογικές δυνατόμεις και όχι από τις «εκτελέσεις επιλεγμένων δωσιλόγων και άλλων αντιπάλων του από το ΕΑΜ, μέσω του ΕΛΑΣ, της ΟΠΛΑ, ή αργότερα της Εθνικής Πολιτοφυλακής». ¹⁷⁴ Με τον ίδιο τρόπο υποβαθμίζονται και ερμηνευτικά οι συνέπειες της αριστερής βίας. Αναφέρεται π.χ. πως η βία του ΕΑΜ δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί λόγος ένταξης στα Τάγματα Ασφαλείας, επειδή οι εκτελέσεις που προηγήθηκαν του σχηματισμού των ΤΑ ήταν ελάχιστες, ¹⁷⁵ ισχυρισμός που αγνοεί το προφανές γεγονός πως για τη δημιουργία ενός κύκλου βίας σημασία δεν έχει μόνο ο αριθμός των εκτελέσεων, αλλά ο τρόπος τους και η ταυτότητα των εκτελεσθέντων.

Όταν δεν αποσιωπάται τελείως, η σύλληψη από τον ΕΛΑΣ χιλιάδων ομήρων και οι μαζικές εκτελέσεις που ακολούθησαν δικαιολογούνται είτε μέσω μιας εξισωτικής αναφοράς σε «εκατέρωθεν υπερβάσεις του μέτρου [που] δεν έλειψαν» λόγω του «κλίματος των ημερών» ¹⁷⁶ είτε ως κατασκευή της προπαγάνδας των Βρετανών και της Δεξιάς που εφνύρε τις «θηριωδίες του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ»: ¹⁷⁷ «Η μεγάλη πλειοψηφία των πτωμάτων στις δημόσιες εκθέσεις [μετά τα Δεκεμβριανά] αφορούσε σκοτωμένους στις μάχες, πολλοί από τους οποίους ήταν φυσικά μαχητές του ΕΛΑΣ ή άμαχοι, θύματα των μαχών και των βομβαρδισμών». ¹⁷⁸ Ένα πρωτοφανές, όσο και ατεκμηρίωτο, επιχείρημα εξηγεί τις συλλήψεις από τον ΕΛΑΣ ως απάντηση στις

¹⁷³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Από τον Λίβανο ως την Βάρκιζα», ό.π., σ. 71.

¹⁷⁴ Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», ό.π., σ. 371.

¹⁷⁵ Τάσος Κωστόπουλος, ό.π., σ. 675.

¹⁷⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», ό.π., σ. 157.

¹⁷⁷ Ό.π., σ. 156.

¹⁷⁸ Ό.π., σ. 157.

συλλήψεις Ελασιτών από τους Βρετανούς και στη μεταφορά τους σε στρατόπεδο κρατουμένων στη Βόρεια Αφρική: «Οι φήμες για την τύχη τους δεν ήταν πάντα οι καλύτερες. Στην Αθήνα κυκλοφόρησε η φήμη ότι το ανθρώπινο φορτίο των αρματαγωγών αδειάζεται πολλές φορές στη θάλασσα. Αυτή η φήμη οδήγησε σε αντίμετρα. Η Πολιτοφυλακή και η ΟΠΛΑ άρχισαν να συλλαμβάνουν δεξιούς πολίτες, έτσι ώστε να εξασφαλίσουν τη ζωή και, ενδεχομένως, την απελευθέρωση των κρατουμένων από τους Βρετανούς». ¹⁷⁹

Οι εκτελέσεις αξιωματικών του στρατού και χωροφυλάκων από αντάρτες στην μετά το 1946 περίοδο δικαιολογούνται με τον ίδιο τρόπο, καθώς «τους χώριζε από τους αντάρτες αβυσσαλό μίσος και πολύ αίμα». ¹⁸⁰ Η μαζική υποχρεωτική στράτευση ανδρών και γυναικών από τον ΔΣΕ υποβαθμίζεται εντελώς, ¹⁸¹ ενώ το λεγόμενο «παιδομάζωμα» του ΔΣΕ δεν ήταν τίποτα άλλο από την αντίδραση του ΚΚΕ σε αντίστοιχες πρακτικές των αντιπάλων του. ¹⁸²

Τελικά, η αντίθεση ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο καλύπτονται οι βίαιες συμπεριφορές της Αριστεράς και οι αντίστοιχες της Δεξιάς είναι εντυπωσιακή. Ενώ η παραμικρή αναφορά στην αριστερή βία ενεργοποιεί άμεσα αμυντικά αντανakλαστικά, ¹⁸³ η δεξιά βία περιγράφεται

¹⁷⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση», ό.π., σ. 157. Μερικά χρόνια αργότερα ο ισχυρισμός αυτός μετριάζεται κάπως, αλλά παραμένει εξίσου ατεκμηρίωτος: «Από τα μέσα Δεκεμβρίου και μετά, όταν άρχισαν οι μαζικές μεταφορές συλληφθέντων από τους Βρετανούς προς τη Μέση Ανατολή, στην Αριστερά κυκλοφόρησε η φήμη ότι το ανθρώπινο φορτίο των αρματαγωγών αδειάζεται πολλές φορές στη θάλασσα». Γιώργος Μαργαρίτης, «Από τον Λίβανο ως την Βάρκιζα», ό.π., σ. 72.

¹⁸⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος», ό.π., σ. 240.

¹⁸¹ «Οι γυναίκες στρατεύονταν "υποχρεωτικά" και "εθελοντικά". Υποχρεωτικά, γιατί οι ανάγκες ήταν επιτακτικές. Εθελοντικά, γιατί, αν εξαιρέσει κανείς ορισμένες που λιποτάκτισαν, οι περισσότερες πείθονταν ότι άλλη διεξόδος σε εκείνη τη φάση δεν υπήρχε» βλ. Δήμητρα Σαμίου, «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο», ό.π., σ. 266. Μάταια θα αναζητήσει κανείς σχετικές αναφορές στα περί Εμφυλίου κεφάλαια του Γ. Μαργαρίτη.

¹⁸² Γιώργος Μαργαρίτης, «Η εμπλοκή στον Εμφύλιο», ό.π., σ. 152.

¹⁸³ Η εξαιρετική περιγραφή της αριστερής βίας στη διάρκεια των Δεκεμβριανών από τον Χρήστο Χατζηνωσήφ καταλήγει ως εξής: «Η αναφορά σε αυτά τα γεγονότα δεν συνιστά, όμως, εδώ μια προσπάθεια συμψηφισμού της βίας κάθε παράταξης και υπο-

φεται με πλούτο δραματικών στοιχείων. Εδώ ο όρος «στατιστικά της βίας» αποκτά θετικό και όχι αρνητικό περιεχόμενο.¹⁸⁴ Το στοιχείο που αναφέρεται με τη μεγαλύτερη συχνότητα είναι ο αριθμός των θυμάτων της «λευκής τρομοκρατίας», που αναπαράγονται από τις διαφορές «βίβλους» του ΕΑΜ.¹⁸⁵ Η περιγραφή, μάλιστα, από τον Τάσο Κωστόπουλο της «λευκής τρομοκρατίας» θα μπορούσε να έχει μεταφερθεί σχεδόν αυτολεξεί από τις διάφορες «βίβλους» του ΕΑΜ.¹⁸⁶

Συμπερασματικά, στο θέμα της βίας ακολουθείται μια ξεκάθαρη λογική «δύο μέτρων και δύο σταθμών», καθώς η βία της μίας πλευράς δικαιολογεί συμπεριφορές που δεν μπορεί να δικαιολογήσει η αντίστοιχη βία της αντίπαλης. Αν δεχτούμε, για παράδειγμα, πως η «μοναδική εναλλακτική λύση» για πολλούς από τους διωκόμενους αριστερούς της πρώτης μεταπελευθερωτικής περιόδου ήταν «η εκ νέου έξοδος στο βουνό», που «μπορεί να μην υποσχόταν την επιβίωσή τους, εξασφάλιζε όμως έναν αξιοπρεπή θάνατο»,¹⁸⁷ γιατί να μην δεχτούμε έναν αντίστοιχο συλλογισμό για τις εξίσου περιορισμένες επιλογές όσων διώχθηκαν από το ΕΑΜ την περίοδο της Κατοχής; Και, αν (ορθά) απορρίψουμε τους απολογητικούς ισχυρισμούς περί περιορισμένης και αμυντικής βίας της μίας πλευράς,¹⁸⁸ γιατί να τους δεχτούμε για την αντίπαλη; Είναι προφανές, λοιπόν, πως το περιεχόμενο των τριών έργων πολύ απέχει από τη φιλοδοξία τους, τουλάχιστον

λογισμού των ποσοτών που της αναλογούν. Η αναφορά οφείλεται στο ότι τα περιστατικά αυτά είναι αναπόσπαστα από τη γενική σύγκρουση και τα πολιτικά αποτελέσματά της· βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 388-389. Δεν θα συναντήσει κανείς ανάλογα αντανakλαστικά στα κεφάλαια περί «λευκής τρομοκρατίας», όπου παρατίθενται απλόχερα ποσοτικά στοιχεία.

¹⁸⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος», *ό.π.*

¹⁸⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 231· Τάσος Κωστόπουλος, «Η λευκή τρομοκρατία», *ό.π.*, σ. 114-115.

¹⁸⁶ Τάσος Κωστόπουλος, «Η λευκή τρομοκρατία», *ό.π.*

¹⁸⁷ *Ο.π.*, σ. 115.

¹⁸⁸ Οι απολογητές των Ταγμάτων Ασφαλείας ισχυρίζονταν πως μπροστά στα εγκλήματα του ΕΑΜ «παρεκτροπές τινές ή μάλλον υπερβολές» των Ταγμάτων ήταν κατανόησημα πταίσματα· βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944», *ό.π.*, σ. 383.

όπως αυτή εκφράζεται στον πρόλογο του Γιώργου Μαργαρίτη στην *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας*, «για μια ιστορία που μόλις αρχίζουμε να ανακαλύπτουμε με ουσιαστικό και νηφάλιο τρόπο».¹⁸⁹

III. Συμπεράσματα

Το κεντρικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση που προπλήθηκε δεν μπορεί παρά να είναι απαισιόδοξο: παρά κάποια επιμέρους θετικά στοιχεία, και τα τρία έργα υπολείπονται των στόχων τους. Στον βωμό της ανάδειξης (και ωραιοποίησης) της πολιτικής κληρονομιάς της κατοχικής, ιδίως, αλλά και της εμφυλιακής Αριστεράς, θυσιάζονται θεμελιώδεις επιστημονικές πρακτικές και σημαντικές ερευνητικές κατακτήσεις της τελευταίας δεκαπενταετίας. Η προβολή στερεοτύπων, η επιλεκτική ή ανεπαρκής τεκμηρίωση και ο περιορισμός της ερευνητικής ατζέντας με βάση τα κριτήρια μιας παρωχημένης πολιτικής ορθότητας συμβάλλουν στην άρθρωση μιας περιγραφικής και ερμηνευτικής πρότασης, το επίπεδο της οποίας δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ως ικανοποιητικό. Και τα τρία εγκυκλοπαιδικά έργα προκρίνουν μια απλουστευτική και μονοφωνική εκλαίκευση που ενδύεται την αυθεντία της εγκυκλοπαίδειας σε βάρος της επιστημονικής εμβάθυνσης και της διεύρυνσης της έρευνας στην κατεύθυνση νέων ερωτημάτων και πεδίων. Η εικόνα της δεκαετίας του '40 που αναδύεται δεν είναι μια ιστορία «χωρίς ιδεολογικές εμμονές, αγκυλώσεις και παραμορφώσεις», όπως επιμένουν οι συντελεστές τους, αλλά ακριβώς το αντίθετο.

Δυστυχώς, η εκφρασμένη φιλοδοξία των συντελεστών των έργων αυτών να προτείνουν την «τελευταία λέξη» της ιστορικής επιστήμης έπεσε θύμα, στην περίπτωση της δεκαετίας του '40, της εργαλειοποίησης της ιστορίας: κατέληξαν, έτσι, σε μια στείρα επανάληψη ισχυρισμών που επικρατούν στη δημόσια ιστορική σφαίρα τουλάχιστον από

¹⁸⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Πρόλογος», *ό.π.*, σ. 9.

το 1974 και μετά, ενώ, σε'ορισμένες περιπτώσεις, οπισθοδρόμησαν σε σχέση με την ιστοριογραφία της δεκαετίας του '80· τοποθέτησαν τη δημόσια υπεράσπιση της υποτιθέμενης ιστορικής κληρονομιάς της περιόδου στη θέση της αυστηρά επιστημονικής έρευνας· αγνόησαν τον εξαιρετικό πλούτο των τεκμηρίων που είδε το φως την τελευταία εικοσαετία, επειδή δεν ταιριάζουν με προϋπάρχουσες ερμηνείες· απέκλεισαν πορίσματα και εργασίες, γιατί παραβιάζουν κάποια «γραμμή»· απέτυχαν να ανοικτούν σε συγγενή επιστημονικά πεδία, όπως π.χ. η πολιτική επιστήμη, η κοινωνιολογία ή η ανθρωπολογία· τέλος, με την εξαίρεση της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος*, προέκριναν ένα στενό επιστημονικό επαρχιωτισμό, με την Ελλάδα να αντιμετωπίζεται τόσο ιστορικά όσο και ιστοριογραφικά ως το κέντρο του κόσμου, αποκομμένη από τις διεθνείς εξελίξεις. Το ερώτημα τελικά είναι γιατί χρειάζονταν τρεις εγκυκλοπαιδείες, εφόσον η συνεισφορά τους δεν περιλαμβάνει κάτι το νέο ή, έστω, διαφορετικό.

Τα αίτια της αποτυχίας είναι πολλαπλά: η ανάγκη πολιτικής εργαλειοποίησης του ιστορικού παρελθόντος¹⁹⁰ συμπλέκεται τόσο με επαγγελματικές στρατηγικές του στενού πανεπιστημιακού χώρου όσο και με την ιδεολογία της «γενιάς της μεταπολίτευσης» που ανακάλυψε την ουτοπία της στη ρομαντική κατασκευή της δεκαετίας του '40: τον ηρωισμό που αναζήτησε, την επανάσταση που φαντασιώθηκε, τη νιότη που έχασε, αλλά και το βολικό άλλοθι για το πεζό παρόν που διαχειρίστηκε. Ο συνδυασμός φόρτισης και μονομέρειας που χα-

¹⁹⁰ Όπως προκύπτει π.χ. από το σχόλιο του Κωνσταντίνου Ζαγάρου στην *Αυγή* για την *Ιστορία του Βιβλιοράματος*: «Η Ιστορία σαφώς και δεν μπορεί να είναι μονάχα καταγραφή γεγονότων, για το λόγο ότι τη δημιουργούν λαοί, τάξεις, άτομα, συμφέροντα, πολιτικές, τυχαία συμβάντα, συναισθήματα κι ένα σωρό άλλα. Ούτε η ουδετερότητα της ταιριάζει, ούτε η ψυχρή αντίληψη των γεγονότων. Σε αντίθεση με έναν χαρακτήρα εργαλειώδη, μπορεί να μας τείνει χείρα βοήθειας στην κατανόηση του παρελθόντος, προκειμένου να αντιληφθούμε το παρόν και το μέλλον, με τα νέα δεδομένα που δημιουργούνται. Αυτό, βέβαια, δεν μπορεί να γίνει με βάση μια αντίληψη γραμμικής εξέλιξης αλλά συνεχών μετατοπίσεων, έτσι ώστε η Ιστορία να μπορεί να λειτουργήσει ως προωθητική δύναμη στην κατεύθυνση της πολυπρόθετης υπόθεσης του σοσιαλισμού» βλ. Κωνσταντίνος Ζαγάρης, «Η προωθητική δύναμη της Ιστορίας», *ό.π.*

ρακτηρίζει και τα τρία έργα επιτρέπει την κατάταξή τους στην ιστοριογραφική εκείνη τάση που έχει εύστοχα περιγραφεί ως «η ρεβάνς των πτηνμένων»¹⁹¹ – μια τάση που αισθάνεται πως απειλείται από το φάντασμα ενός νεφελώδους «ιστορικού αναθεωρητισμού», ο οποίος, χωρίς να προσδιορίζεται, καταγγέλλεται με τελετουργική σταθερότητα, γιατί καλλιεργεί «αφελή και ιδεολογικά ύποπτα σχήματα» και «μια ανιστόρητη συμψηφιστική βαρβαρότητα».¹⁹² Είναι γνωστό, άλλωστε, πως δεν μπορεί να υπάρξει θρησκεία δίχως αιρετικούς.

¹⁹¹ Πρόκειται για έναν όρο που εισήγαγε ο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος για να περιγράψει την ιστοριογραφική τάση ταύτισης με την εμφυλιακή Αριστερά που χαρακτηρίζεται από τη «μονόπλευρη και στρεβλή ανασκευή της πρόσφατης ιστορίας μας που έχει επιβληθεί εδώ και είκοσι χρόνια ως νέα καθεστωτική ιδεολογία και ισοδυναμεί, στην ουσία, με “ρεβάνς” των πτηνμένων του Εμφυλίου στο φαντασιακό επίπεδο» βλ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Η ρεβάνς των πτηνμένων», στον συλλογικό τόμο *Πενήντα χρόνια μετά τον Εμφύλιο*, Ερμής, Αθήνα 1999, σ. 38-40.

¹⁹² Η πανηγυρική παρουσίαση στα *Νέα* των δύο τόμων της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* που αφορούν την περίοδο 1940-1945 υπογράμμισε ως κεντρική συμβολή του έργου, το γεγονός πως αποτελεί απάντηση στην απειλή του ξενόφερτου «ιστορικού αναθεωρητισμού». Αναφέρεται πως το έργο αυτό «ταράζει τα νερά, απαντώντας με πρωτότυπες επιστημονικές εργασίες σε εκείνη τη σύγχρονη ιστοριογραφία που συνάγει συμπεράσματα από το χρώμα της βίας» και πως «οι συγγραφείς αυτών των σελίδων ξεδιπλώνουν ένα ερμηνευτικό σχήμα για το ΕΑΜ [...] που απαντά ρητά ή υπόρρητα στην πρόσφατη ιστοριογραφία αγγλοσαξονικής έμπνευσης, της οποίας κύριος εκφραστής είναι ο καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο αμερικανικό Γέιλ, Στάθης Καλύβας»· βλ. Μικέλα Χαρτουλάρη, «Έτσι γράφτηκε το μέλλον της Ελλάδας», *ό.π.* Το μοτίβο αυτό επαναλαμβάνει σε βιβλιοκρισία στην ίδια εφημερίδα ο Πολυμέρης Βόγλης: «Οι δύο καινούργιοι τόμοι της “Ιστορίας της Ελλάδας του 20ού αιώνα” ξεχωρίζουν όμως κι επειδή αναλύουν την Αντίσταση ως συνολικό φαινόμενο και όχι ως φορέα βίας»· βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Ο πόλεμος ως δομή καταστροφής», *εφ. Τα Νέα*, 9.6.2007. Ο «αναθεωρητισμός» αποτελούσε και το μοτίβο της επίσημης παρουσίας των τόμων Γ1 και Γ2 του ίδιου έργου, «που απαντά στην αναθεωρητική σχολή». Σε ανάλογο μήκος κύματος, ο Ηλίας Νικολακόπουλος επισήμανε ότι οι δύο αυτοί τόμοι απαντούν στα «πρόσφατα ιδεολογήματα περί “κόκκινης βίας”», που θέλουν να περιορίσουν την ερμηνεία της περιόδου στη σύγκρουση κομμουνιστών-αντικομμουνιστών (σ.σ.: πρόκειται για μια έμμεση αναφορά στις αναλύσεις πολιτικών επιστημόνων κ.ά., όπως ο καθηγητής στο Γέιλ Στάθης Καλύβας)· βλ. Μικέλα Χαρτουλάρη, «Ιδού το μοντέλο», *ό.π.* Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Ζαγάρης, «Η προωθητική δύναμη της Ιστορίας», *εφ. Η Αυγή*, 25.11.2007.

Την τάση αυτή επεσώμανε με ιδιαίτερη σαφήνεια (και θετική προδιάθεση) ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, στην επίσημη παρουσίαση των τόμων Γ1 και Γ2 της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος*: «Εδώ υπάρχει άποψη» τόνισε «και είναι ακριβώς αυτή η άποψη που καθιστά τούτο το βιβλίο ενδιαφέρον και πολύτιμο. Σε εποχές που η αναθεωρητική Ιστορία επιτάσσει ένα είδος ευρύτερης αποστασιοποίησης από το παρελθόν, εδώ υπάρχει σαφέστατη ιδεολογική και πολιτική προκατάληψη. Και μ' αυτό εννοώ ότι τούτο το έργο δεν κάνει συγκερασμό απόψεων, δεν οδηγεί στους μέσους όρους μιας γενικά αποδεκτής ιστοριογραφίας, αλλά μας δείχνει ότι η Ιστορία είναι σύγκρουση και η σύγκρουση δεν είναι ουδέτερη. Ο Χατζηνωσήφ και ο Παπαστράτης αρνούνται να στρογγυλέψουν, να αποσιωπήσουν, να συζητήσουν εκ του μακρόθεν τα πράγματα και έχουν το θάρρος να κάνουν μια ταξική ανάλυση».¹⁹³ Πράγματι, αν η δημόσια ιστορία που (ανα)παράγουν τα έργα αυτά δομείται στη βάση απλουστευτικών διχοτομικών σχημάτων με ελλιπή τεκμηρίωση, αυτό προφανώς οφείλεται στο γεγονός πως η «άποψη» και η «προκατάληψη» έχουν τον πρώτο λόγο έναντι των στοιχείων (ή, εναλλακτικά, πως δεν υπάρχουν στοιχεία ανεξάρτητα από απόψεις και προκαταλήψεις). Δεν πρέπει να εκπλήσσει, επομένως, η αναφορά στον αντιφασιστικό αγώνα της δε-

¹⁹³ Μικέλα Χαρτουλάρη, «Ιδού το μοντέλο», *ό.π.* Ο Τσουκαλάς παραβλέπει βέβαια πως αποστασιοποιημένη ιστορία δεν είναι η ιστορία των μέσων όρων και πως, αν η ιστορία βασίζεται σε απόψεις, τότε το μόνο μέτρο κρίσης ενός έργου είναι το αν και κατά πόσο οι απόψεις του συγγραφέα του είναι «ορθές» ή όχι. Ο Κωνσταντίνος Ζαγάρας πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα και διαπιστώνει πως «στοιχεία της εποχής επανέρχονται σήμερα στην επικαιρότητα, τόσο με τη διεθνή άνοδο της ακροδεξιάς όσο και με την κοινωνικά μετατόπιση προς τον συντηρητισμό που επιτρέπει την άνοδο αντιδραστικών ρευμάτων». Καταλήγει, μάλιστα, με ευχολόγιο για το πώς να λειτουργήσει η Ιστορία «ως προωθητική δύναμη στην κατεύθυνση της πολυπόθητης υπόθεσης του σοσιαλισμού». Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Ζαγάρας, «Η προωθητική δύναμη της Ιστορίας», *ό.π.*, και Στάθης Κουτρουβίδης, «Ένα συλλογικό έργο τομή», *εφ. Εποχή*, 25.11.2007 (όπου χαρακτηρίζει το ίδιο έργο ως «συλλογικό έργο που ξαναθέτει τη μαρξική αντίληψη στην ιστορία χωρίς συμψηφισμούς και αποσιωπήσεις»).

καετίας του '40 ως όπλο για την αντιμετώπιση σύγχρονων ιστοριογραφικών απειλών.¹⁹⁴

Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό η ακόλουθη παρατήρηση: και στα τρία έργα παρατηρείται μια σημαντική διαφοροποίηση στην ποιότητα των κειμένων που αφορούν τη δεκαετία του '40 σε σχέση με αυτά που καταπιάνονται με άλλες περιόδους της ιστορίας. Φαίνεται πως, μόλις έρχεται η ώρα να εξεταστεί η δεκαετία αυτή, καταρρέουν επισημονικές πρακτικές και αντανakλαστικά που ενεργοποιούνται χωρίς πρόβλημα για άλλες περιόδους.

Παρότι τα προβληματικά στοιχεία των τριών εγκυκλοπαιδειών δίνουν τον γενικό τόνο, διαβλέπει κανείς μέσα σε αυτά κάποιες διαφορετικές φωνές που μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται ιστοριογραφικές παρεμβάσεις που, ακόμα και αν δεν ξεχωρίζουν πάντοτε για την πρωτοτυπία τους, χαρακτηρίζονται από επαγγελματισμό και σοβαρότητα. Ένας μη εξαντλητικός κατάλογος θα περιλάμβανε τα κεφάλαια για την πείνα και επιβίωση της Μαρίας Καβάλα, για τις εξόριστες κυβερνήσεις του Άγγελου Βλάχου, για τη μεταπελευθερωτική Ελλάδα του Ηλία Νικολακόπουλου και για τα παιδιά του Εμφυλίου της Τασούλας Βερβενιώτη (*ΙΝΕ*), για την ιταλική Κατοχή του Ντάβιντε Ροντόνιο (*Davide Rodogno*), για τις κατοχικές πολιτικές των Νίκου Παπαναστασίου και Χάγκεν Φλάισερ, για τη βουλγαρική πολιτική του Μπισσέρ Πετρόφ (*Bisser Petron*), για το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων της Γαβριέλλας Ετμεκτσόγλου, για το ναυτεργατικό κίνημα της Τζελίνας Χαρλαύτη, για τους Γερμανούς αντιφασίστες του ΕΛΑΣ του Έρικ Έμπερχαρντ (*Erik Eberhard*), για τις κατοχικές κυβερνήσεις του Κώστα Φραδέλλου, για την πείνα του Χρήστου Λούκου και για τη λογοτεχνία της Αγγέλας Καστρινάκη (*Ισ20*).

Στη δεύτερη κατηγορία μπορούν να καταταχθούν τα κεφάλαια εκείνα που διακρίνονται από ένα τελείως διαφορετικό πνεύμα και

¹⁹⁴ «Η λογοτεχνία της μεταπολεμικής περιόδου, σημαντικό τεκμήριο για την ηθική και πολιτική σημασία του αντιφασιστικού αγώνα, παραμένει ένα ισχυρό αντίβαρο σε τέτοιου είδους αναθεωρήσεις». Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Μια περιδιάβαση», *ό.π.*, σ. 255.

διαφοροποιούνται από τον γενικό τόνο των έργων αυτών. Στα κεφάλαια αυτά διακρίνεται η αποστασιοποίηση των συγγραφέων από τους ιστορικούς δρώντες και τα πολιτικά διακυβεύματα της εποχής, η αναγνώριση του εμφύλιου χαρακτήρα των κατοχικών συγκρούσεων,¹⁹⁵ η λεπτομερής τεκμηρίωση στο μαζικό επίπεδο, η έλλειψη αυθαίρετων γενικεύσεων, η αποδοχή της πολυμορφίας των συμπεριφορών και κινήτρων των ανθρώπων και, τέλος, η απομυθοποιητική και «αιρετική» διάθεση, όταν αυτή είναι αναγκαία, πέρα και πάνω από την «πολιτική ορθότητα» που χαρακτηρίζει τον γενικό τόνο του έργου. Τα κεφάλαια αυτά, πράγματι, ανοίγουν νέες οπτικές και κλονίζουν βεβαιότητες και ιδεολογήματα. Αξίζει να τονιστεί το γεγονός πως προέρχονται όλα τους από νεότερους ερευνητές και συγκεντρώνονται αποκλειστικά στην *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας*. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για στοιχεία ενός νέου ιστοριογραφικού ρεύματος που καταφέρνει να αρθρώσει ένα διαφορετικό λόγο στο περιθώριο του έργου αυτού. Θα περιοριστώ σε κάποια ενδεικτικά παραδείγματα.

Στο κεφάλαιο για τη γερμανική Κατοχή, ο Στράτος Δορδανάς δεν διστάζει να θέσει ορισμένα «δύσκολα» ερωτήματα, όπως για τη σχέση ΕΑΜ και γερμανικών αντιποίνων: «Μήπως το ΕΑΜ έβλεπε στα αντίποινα τον μοχλό άσκησης πίεσης στο κομμάτι εκείνο του πληθυσμού που έδειχνε απρόθυμο να συνδράμει τους αντάρτες εκδηλώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο και την ιδεολογική αντίθεσή του στον συγκεκριμένο φορέα Αντίστασης;»¹⁹⁶ Προσθέτει, μάλιστα, πως «δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένο εάν ο ΕΛΑΣ περιορίστηκε απλώς στο να δρέψει τους καρπούς από τα σκληρά γερμανικά αντίμετρα ή σε ορισμένες περιπτώσεις τα προκάλεσε και σκοπίμως»,¹⁹⁷ ενώ τονίζει επίσης πως «η διεξοδική επιτόπια έρευνα έχει αποδείξει ότι το μεγαλύτερο μέρος

¹⁹⁵ Π.χ. Στράτος Δορδανάς, «Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα την περίοδο της Κατοχής 1941-1944», *ΙΕ*, τόμ. 16, σ. 300· Τάσος Χατζηναστασίου, «Η Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», *ΙΕ*, τόμ. 16, σ. 344-345· Βαγγέλης Τζούκας, «Ο ΕΔΕΣ», *ΙΕ*, τόμ. 16, σ. 381· Τάσος Κωστόπουλος, «Το κατοχικό κράτος», *ό.π.*, σ. 690.

¹⁹⁶ Στράτος Δορδανάς, «Η γερμανική πολιτική», *ό.π.*, σ. 264.

¹⁹⁷ *Ο.π.*, σ. 291.

των απωλειών» στις γερμανικές επιχειρήσεις «δεν προερχόταν από τις τάξεις των ανταρτών, αλλά από τον άμαχο πληθυσμό, ο οποίος εξισωνόταν με τους αντάρτες και βαφτιζόταν εχθρός».¹⁹⁸ Η ανάλυσή του υπογραμμίζει τη σημασία του γεωγραφικού παράγοντα και των εμφύλιων συγκρούσεων στην κατανόηση της μαζικότητας της συνεργασίας με τους Γερμανούς. Αντιμετωπίζοντας την ορατή απειλή των αντιποίνων, σημειώνει, «πολλά πεδινά χωριά εξαναγκάστηκαν να οπλιστούν, δημιουργώντας ζώνες ασφαλείας γύρω από τα μεγάλα αστικά κέντρα και ταυτόχρονα περιοχές αφιλόξενες για τον ΕΛΑΣ. Επιπλέον, πολλοί από τους πληγέντες από τα γερμανικά μέτρα κατετάγησαν σε ελληνικά παραστρατιωτικά τμήματα και στα κρατικά Τάγματα Ασφαλείας, βρίσκοντας με αυτόν τον τρόπο προστασία και την ευκαιρία για εκδίκηση εναντίον όσων θεωρούσαν υπαίτιους της προσωπικής τους περιπέτειας». Η εξέλιξη αυτή, καταλήγει, «ήταν αρκετή για να επιββαιώσει την οριστική διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής στο εσωτερικό της χώρας και την επικράτηση του πολιτικού χάους».¹⁹⁹ Επισημαίνει ακόμα πως «η βίαιη επέμβαση και διάλυση από τον ΕΛΑΣ των μικρών ένοπλων εθνικιστικών τμημάτων που έως τότε δρούσαν στην Πελοπόννησο και στη Μακεδονία λειτουργήσε υπέρ των γερμανικών σχεδίων, εγείροντας τα αντικομμουνιστικά αισθήματα ενός τμήματος του πληθυσμού στις περιοχές αυτές».²⁰⁰ «Όσο πολώνονταν οι συνθήκες και πλήθαιναν οι συγκρούσεις μεταξύ των Ταγμάτων Ασφαλείας και του ΕΛΑΣ» προσθέτει «τόσο περισσότερο οι συγκρούσεις αυτές πλησίαζαν στις παρυφές ενός εμφυλίου πολέμου».²⁰¹

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Τάσος Χατζηναστασίου αναλύει την εξέγερση της Δράμας με βάση εκτεταμένη επιτόπια έρευνα και λεπτομερή στατιστικά στοιχεία για τον αριθμό των νεκρών ανά χωριό, πράγμα που του επιτρέπει να δείξει πως, μολονότι η εξέγερση της Δράμας φά-

¹⁹⁸ *Ο.π.*, σ. 288.

¹⁹⁹ *Ο.π.*, σ. 289.

²⁰⁰ *Ο.π.*, σ. 299.

²⁰¹ *Ο.π.*, σ. 300.

νηκε πως εξυπηρετεί τα βουλγαρικά σχέδια εκδίωξης του ελληνικού στοιχείου από την περιοχή, δεν υπήρξε όμως αποτέλεσμα βουλγαρικής προβοκάτσιας, όπως αρχικά χαρακτηρίστηκε από όλες τις πλευρές και επικράτησε να πιστεύεται έκτοτε.²⁰² Η ανάλυσή του διαλύει, επίσης, τον μύθο του δωσιλογισμού του Αντώνη Φωστηρίδη ή Τσαούς Αντόν,²⁰³ ενώ είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική ως προς τη σύγκλιση ΕΛΑΣ και βουλγαρικού στρατού μετά τη μεταστροφή της Βουλγαρίας και την έμμεση εμπλοκή της στον ελληνικό κατοχικό πόλεμο.²⁰⁴ Αντίστοιχα, στο κεφάλαιο για τον ΕΔΕΣ, ο Βαγγέλης Τζούκας περιγράφει λεπτομερώς την εμφύλια σύγκρουση ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, που προκάλεσε «πυρπολήσεις χωριών, ξυλοδαρμούς, δολοφονίες, μαζικές συλλήψεις, λεηλασίες»,²⁰⁵ αφήνοντας πικρές κληρονομίες στην περιοχή: «Όλα ήταν έτοιμα» καταλήγει «για τη νέα αναμέτρηση».²⁰⁶

Εξίσου διεξοδικά και τεκμηριωμένα αναλύεται η πολύπλοκη πορεία της στάσης του ΚΚΕ απέναντι στο Μακεδονικό και οι σχέσεις ΚΚΕ-ΣΝΟΦ από τον Ιάκωβο Μιχαηλίδη, ο οποίος περιγράφει την περίοδο της «Λευκής τρομοκρατίας» σε περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας, όπου τον Απρίλιο του 1945 ελληνόφωνα χωριά «ζούσαν υπό το καθεστώς τρόμου, καθώς οι ένοπλοι με το κόκκινο αστέρι στο πηλίκιο είχαν κάνει ξανά την εμφάνισή τους».²⁰⁷ Τέλος, αξίζει ιδιαίτερης

²⁰² Τάσος Χατζηναστασίου, «Η Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», *ΙΕ*, τόμ. 16, σ. 329. Αξίζει να διαβαστεί το κεφάλαιο αυτό παράλληλα με το αντίστοιχο της *Ιστορίας του Βιβλιοράματος* για να κατανοηθεί η σημασία της τοπικής έρευνας· βλ. Bisser Petron, «Η πολιτική της Βουλγαρίας έναντι της Ελλάδας μετά τη δεκαετία του '30», *Ισ20*, τόμ. Γ1.

²⁰³ Τάσος Χατζηναστασίου, «Η Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», *ό.π.*, σ. 334.

²⁰⁴ «Ο ΕΛΑΣ είχε την υποστήριξη του βουλγαρικού στρατού, ο οποίος τον ενίσχυσε σε πολεμικό υλικό, κυρίως πυροβόλα, ενώ του παρέδωσε αιχμαλώτους» άλλων αντιστασιακών οργανώσεων· Τάσος Χατζηναστασίου, «Η Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη», *ό.π.*, σ. 345.

²⁰⁵ Βαγγέλης Τζούκας, «Ο ΕΔΕΣ», *ό.π.*, σ. 381.

²⁰⁶ *Ο.π.*, σ. 385.

²⁰⁷ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Ξεκαθάρισμα παλαιών και νέων οφειλών. Η ελληνική Μακεδονία στη δεκαετία του 1940», *ΙΕ*, τόμ. 16, σ. 562.

αναφοράς το κεφάλαιο για τις δωσιλογικές κυβερνήσεις, παρότι η πραγματολογική του σοβαρότητα έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τους ερμηνευτικούς περιορισμούς που επιβάλλει η στενή ταύτιση του συγγραφέα με την ιδεολογική ανάγνωση της ιστορίας του Εμφυλίου. Είναι, παρ' όλα αυτά, σημαντικό πως δεν διστάζει να αναφερθεί στους «εκατοντάδες μικρούς εμφύλιους [που] σπάραξαν κωμωπώλεις και χωριά στις περιοχές εγκατάστασης των ταγμάτων»,²⁰⁸ στην υποστήριξη που παρέχε τμήμα των τοπικών επαρχιακών ελίτ στις διάφορες ένοπλες μονάδες δωσιλόγων (χωρίς αστήρικτες αναφορές σε δήθεν ταξικές διαφοροποιήσεις)²⁰⁹ και στην εαμική βία (τόσο στις συνέπειές της²¹⁰ όσο και στη μαζικότητά της).²¹¹ Αυτό, παρά το γεγονός πως οι σχετικές αναφορές είναι ιδιαίτερα φτωχές σε ποσοτικά στοιχεία, αποφεύγουν να παραπέμπουν στη σχετική βιβλιογραφία και εξαφανίζονται, όταν έρχεται η ώρα της ερμηνείας.

Η «υπόγεια» αυτή ιστοριογραφική «αντίστιξη» που παρατηρείται στην *Ιστορία της Ελευθεροτυπίας* έχει τη σημασία της. Πιστεύω πως η έκδοση των τριών έργων που αναλύθηκαν στο άρθρο αυτό αναδεικνύει τη «μεταπολιτευτική ιστοριογραφική σχολή» στο μέγιστο της

²⁰⁸ «Κάποιες φορές η επικράτηση του ΕΛΑΣ επισημασμένη από μαζικές εκτελέσεις των πτηνών»· Τάσος Κωστόπουλος, «Το κατοχικό κράτος», *ό.π.*, σ. 690.

²⁰⁹ *Ο.π.*, σ. 669.

²¹⁰ «Σοβαρές υπήρξαν οι συνέπειες μιας άλλης επιλογής του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, για αντίποινα και προληπτικά μέτρα ασφαλείας κατά των ταγματασφαλιτών, των οικογενειών και των συνεργατών τους. Αντεκδικήσεις που συχνά ελάχιστα απείχαν από το ξεκαθάρισμα προσωπικών λογαριασμών ή πραγματοποιούνταν σε μικροκοινωνίες δηλητηριασμένες από μια γενικευμένη εμφύλιοπολεμική καχυποψία, προληπτικές συλλήψεις και ομηρίες “αντιδραστικών”, όχι μόνο όξυναν ακόμη περισσότερο την κατάσταση (φέροντας συχνά σε εξαιρετικά δύσκολη θέση τα τοπικά πολιτικά στελέχη) αλλά και κατά κανόνα αποδείχθηκαν ανεπαρκείς για την ανάσχεση του ένοπλου δωσιλογισμού»· *ό.π.*, σ. 689-690.

²¹¹ «Κάποιες φορές η επικράτηση του ΕΛΑΣ επισημασμένη από μαζικές εκτελέσεις των πτηνών»· Τάσος Κωστόπουλος, «Το κατοχικό κράτος», *ό.π.*, σ. 691. Στο κεφάλαιο περί «Λευκής τρομοκρατίας», πάντως, η αριστερή βία υποβαθμίζεται τελείως και αντιμετωπίζεται σαν μια κατασκευή που χρησιμοποιήθηκε ως δικαιολογία για την άσκηση δεξιάς βίας· βλ. Τάσος Κωστόπουλος, «Η λευκή τρομοκρατία», *ό.π.*, σ. 100-103.

περικαράκωσης και στατικότητάς της. Είναι, επίσης, σαφές πως το τίμημα που καλείται να πληρώσει η εργαλειοποιημένη δημόσια ιστορία είναι τεράστιο και περιλαμβάνει τον αποκλεισμό νέων ερωτημάτων, νέων μεθόδων, νέων προσεγγίσεων, νέων ερευνών και νέων ερμηνειών. Αυτή όμως η επιλογή της συμπαγούς περικαράκωσης μεταφράζεται ταυτόχρονα σε μια μεγάλη ευκαιρία για τη νέα γενιά ερευνητών: το πεδίο είναι ανοικτό για πρωτογενή και συνθετικά έργα υψηλού επιπέδου.²¹²

²¹² Βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Εμφύλιος Πόλεμος (1943-1949). Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας (Αθήνα, 29 Οκτωβρίου-3 Νοεμβρίου 2002), επιμ. Πασχάλης Κιτρομυλίδης και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, τόμ. 1, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 597-627.

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Η ΕΠΑΝΕΥΡΕΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ: Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΜΗ ΕΑΜΙΚΩΝ ΑΘΗΝΑΪΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

Μέχρι πρόσφατα, η Αντίσταση των πόλεων είχε σε γενικές γραμμές αγνοηθεί από την ιστορική έρευνα, η οποία έστρεψε την προσοχή της στις μεγάλες αντάρτικες δυνάμεις της υπαίθρου – ένα από τα αγαπημένα θέματα της μεταδικτατορικής ελληνικής βιβλιογραφίας. Ωστόσο, η Αντίσταση των πόλεων αποτελεί σημαντικό τμήμα της συνολικής ιστορίας του 1941-1944. Τα δύο βασικά γενικά έργα για την Αντίσταση – από τον Χάγκεν Φλάισερ και τον Αλέξανδρο Ζαούση – δεν παρέλειψαν να αναφερθούν ειδικά στην Αθήνα· το βιβλίο του Ζαούση περιλαμβάνει, επίσης, μία εξαιρετική ανάλυση των ζυμώσεων που οδήγησαν στην απελευθέρωση της πρωτεύουσας και στις οποίες ενεπλάκησαν στελέχη των αθηναϊκών οργανώσεων.¹ Αναφορές, μάλλον σποραδικές, έγιναν από τον Ανδρέα Γερολυμάτο, σε ένα βιβλίο του οποίου η οπτική κάλυπτε όλη τη χώρα.² Ο Ρίτσαρντ Κλογκ επικεντρώθηκε στη μελέτη των βρετανικών ειδικών επιχειρήσεων, οι οποίες επίσης ενεργοποιήθηκαν πρώτιστα στην ύπαιθρο.³ Ο Μαρκ Μαζάουερ, δίνον-

¹ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, 2 τόμ., Παπαζήσης, Αθήνα κ.κ., 1995· Αλέξανδρος Α. Ζαούσης, *Οι δύο όχθες, 1939-1945. Μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, 3 τόμ., Παπαζήσης, Αθήνα 1987.

² André Gerolymatos, *Guerrilla Warfare and Espionage in Greece, 1940-1944*, Pella, Νέα Υόρκη 1992.

³ Από το πλούσιο έργο του, βλ. ενδεικτικά Richard Clogg, «Η Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα – SOE», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε*

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
Διευθυντής: Ν. Ε. Καραπιδιάκης

Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΥΣΗΣ

Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ – ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ

Πρώτη έκδοση: Νοέμβριος 2008

Επιμέλεια έκδοσης: Νατάσσα Φουντουλάκη
Διόρθωση: Δημήτρης Καραδήμας
Σελιδοποίηση: Αναστασία Σπανιολέτου
Φιλμ, μοντάζ: «Αλφάβητο»
Εκτύπωση: Γραφικές Τέχνες «Corfu»
Εκτύπωση εξωφύλλου: Δ. Μωλ & Υιός
Βιβλιοδεσία: Α. Πετρέλης & Υιός

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ “ΕΣΤΙΑΣ”
Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
Ευριπίδου 84 - Αθήνα 105 53
www.hestia.gr • info@hestia.gr

ISBN 978-960-05-1400-1

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ “ΕΣΤΙΑΣ”
Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
ΑΘΗΝΑ 2008